महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या विद्यमानें भरणारी

मराठी व्याकरण परिषद्

अध्यक्ष

वे. शा. सं. विद्याभूषण रंगाचार्य रड्डी

यांचें भाषण

पुणें, शुक्रवार, मि॥ पौष शु॥ १२ शके १८५८

मराठी व्याकरण परिषद्, पुणें

अध्यक्षांचें भाषण

अध्यक्ष : विद्याभूषण वे. शा. सं. रंगाचार्य रड्डी

विद्वान आणि सभ्य गृहस्थ हो,

प्रास्ताविक

आपण मला आजच्या परिषदेच्या अध्यक्षपदाचा मान दिला याबद्दल मी आपला अत्यंत आभारी आहें. वस्तुतः आपणांमध्ये विद्वत्तेने, बुद्धिमत्तेने व प्रस्तुत विषयाच्या व्यासंगशीलतेने मजपेक्षा श्रेष्ठ पुष्कळ विद्वान आहेत हें मी जाणून आहें. असें असतां आपण हा कार्यभाग मजवर सोपविला याबद्दल आश्चर्य वाटतें. अथवा आश्चर्य कसलें ? विद्वानांचा असा संप्रदायच असतो की, समानशील व्यक्तीच्या स्वल्पगुणांकडे लक्ष देऊनच त्याचा गौरव करावयाचा व त्यांत समाधान मानावयाचें. 'परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य सन्तः' हें सुभाषित हेंच सांगत आहे. शिवाय, हा सन्मान मी माझा समजत नसून आपणा सर्वांची आराध्यदेवता जी गणाधीश तिचा समजत आहें. कारण अध्यक्ष हा एक गणाधीशाचेंच प्रतीक आहे. आपण मंगल कार्यांत पूगीफलाच्या ठिकाणींहि या प्रतीकाची कल्पना करतों व अर्चनादि विधि भक्तिभावाने त्या प्रतीकाच्या ठिकाणीं करतों. त्या वेळीं पूगीफलाचें लघुत्व वगैरे मनांत आणीत नाहीं. तसेंच हें समजावयाचें. असो.

औचित्य

मराठी भाषेचें कै. दादोबा पांडुरंगांचें जें व्याकरण त्यास प्रसिद्ध होऊन आज शंभर वर्षें होत असल्यामुळे प्रेमादरबुद्धीने त्या ग्रंथाच्या व ग्रंथकर्त्यांच्या सन्मानार्थ हा उत्सव ही परिषद् करीत आहे ही गोष्ट प्रशस्य आहे. एवढेंच नव्हे, तर पुणेकरांना ही गोष्ट प्रशस्यतर आहे. कारण दादोबांनी आपल्या व्याकरणास आश्रयभूत भाषा पुण्याची स्वीकारली होती. ते कोंकणांत जन्मले असतां त्यांनी पुणेरी भाषेचें शुद्ध व व्यापक स्वरूप पाहून ती आपल्या व्याकरणास आधार मानिली यांत त्यांच्या गुणपक्षपातित्वाचें चांगलेंच आविष्करण होतें. ते आपल्या प्रस्तावनेंत म्हणतात की, 'या व्याकरणांत महाराष्ट्रदेशाचा मध्यभाग जो पुणें प्रांत त्यांत जी भाषा राजकीय आणि विद्वान लोक बोलतात तिचें अनुकरण केलें आहे. त्यांत माझा व माझ्या वडिलांचा जन्म कोंकणांतला. म्हणून यांत कदाचित् कोंकणी प्रकाराचें किंचित् आधिक्य असलें तरी मला क्षमा मागण्यास कांही अवकाश आहे (महाराष्ट्र व्याकरण, आवृत्ति ६ वी, प्रस्तावना पान २२). यांत दादोबांची विनयशीलता व शुद्ध भाषेविषयीचें प्रेम स्पष्ट होत आहे. असो. तेव्हा ज्या पुणेरी भाषेला गौरवून दादोबांनी तिला आपल्या व्याकरणाचें आधार- न दिलें व मराठी भाषेस उत्तम वळण लावलें त्या व्याकरणाचा शताब्दिक गौरव करणें हे पुणेकरांचें प्रधान कर्तव्य होय व तें पुण्यांतील विद्वान मंडळी करीत आहे याबद्दल मला फार संतोष होत आहे व आपणा सर्वांसहि तो तसाच होत आहे अशी माझी खात्री आहे.

भाषामाहात्म्य

आता आपण प्रथमतः व्याकरणाचें आश्रयभूत जें भाषातत्त्व त्याचें महत्त्व किती आहे याविषयी थोडासा विचार करूं. एका विद्वानाने या भाषातत्त्वाविषयीं 'इदमन्धतमः कृत्स्नं जायते भुवनत्रयम् । यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥' असे उद्गार काढले आहेत. यांचा अर्थ असा आहे की, शब्दस्वरूपी ज्योति सृष्ट्युत्पत्तिकालपासून या विश्वाला व्यापून जर प्रकाशित झाली नसती, तर हें सर्व विश्व काळोखाने (अज्ञानाने) भरून गेलें असतें. हें शब्द-तत्त्वाचें वर्णन अगदी यथार्थ आहे. प्राणिमात्राचें अज्ञान दूर करण्यास या शब्दज्योतीसारखी अन्य ज्योति नाही. सूर्य, चंद्रमा, विद्युत् वगैरे तेजें विशिष्ट कालीं विशिष्ट तमाचेंच निराकरण करतात; परंतु या शब्दज्योतीने आंतर व बाह्य अशा सर्व प्रकारच्या तमाचें (अज्ञानाचें) सर्व कालीं निवारण होत असतें. कारण जगांत असा पदार्थच नाही की ज्याचें शब्दाने निर्वचन करतां येणार नाही. वैयाकरणप्रवर भर्तृहरी आपल्या वाक्यपदीयांत म्हणतो की, 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते' ॥ म्हणजे विश्वांत असें ज्ञानच नाही की ज्याचा शब्दाने अनुगम करतां येणार नाही. कोणतीहि वस्तु असो ती कोणत्या तरी शब्दाने व्यक्त केली जातेच. एवढेंच नव्हे, तर असत्पदार्थहि शब्दाने प्रतीत करून देतां येतात. ही गोष्ट आपण विविध कल्पित कादंबऱ्या वगैरे वाचतों त्यांवरून कळून येण्यासारखी आहे. याप्रमाणे शब्दतत्त्वाचें सामर्थ्य कळल्यावर आता आपण त्या शब्दांनी होणारी जी भाषा तिचा थोडासा विचार करूं.

भाषोत्पत्तीविषयी मतें

भाषा म्हणजे काय, ती कशी उत्पन्न झाली, तिचा उत्पादक कोण, तिच्यांत वैविध्य कशामुळे आलें इत्यादि गोष्टींचें येथे संक्षेपाने विवेचन करूं. ईश्वराने प्राणिविशेषांना शब्द उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य दिलें आहे. हा शब्द दोन प्रकारचा आहे. एक ध्वन्यात्मक व दुसरा वर्णा-त्मक. ध्वन्यात्मक हा वाद्यें वगैरेंत उपलब्ध होतो. यालाहि भावना जागृत करण्याचें सामर्थ्य आहे. रणवाद्यें, मंजुळ वाद्यें, व संगीतांतील केवळ स्वरालाप यांपासून मनुष्याच्या विविध भावना जागृत होतात. दुसरा शब्द वर्णात्मक. हा केवळ मनुष्याच्या ठिकाणींच आहे. यांनीच भाषा बनली आहे. भाषा म्हणजे काय ? तर अंतःकरणास प्रतीत होणारे जे सुखदुःखादि भाव व घटपटादि पदार्थ हे व्यक्त करणारा जो ध्वनिसमूहविशेष त्यास भाषा म्हणतात. ज्या ध्वनिसमूहाने आपल्या अंतः-करणांतील सुखदुःखादि भावना व त्यास ज्ञात झालेले सृष्टींतील विविध पदार्थ यांचें इतरांस ज्ञान करून देतां येतें, त्या ध्वनिसमूहास भाषा म्हणतात. हें भाषेचें फार व्यापक लक्षण आहे. कारण ज्यांना ज्यांना ध्वन्युत्पादनाने आपले सुखदुःखादिक भाव इतरांस समजावून देतां येतात त्या पशुपक्ष्यांच्या ध्वनीलासुद्धा या लक्षणाने भाषा मानावें लागतें. वासराचा हंबारव श्रवण करून गाय त्याकडे धावत जाते. आपल्या शावकांचा चिंव चिंव शब्द ऐकून त्यांचे माता-पिता असणारे पक्षी त्यांकडे उडत जातात असें आपण पाहतों. मृगराजाची गर्जना ऐकून गोमहिषादि पशु विशिष्ट आवाज काढून आपली भीति प्रकट करतात व कुत्रीं, मांजरें वगैरे पशु आपला आनंद, रोष वगैरे ध्वनिविशेषानेच सूचित करितात. तेव्हा ध्वनि उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य ज्यांना आहे त्या सर्व प्राण्यांस भाषा ही आहे. या सर्व भाषांत मानवी भाषा ही पूर्णावस्थेला पोचली आहे. कारण या भाषेचा विस्तार व सुखदुःखादि भावना सूक्ष्मपणें प्रकट करण्याचें सामर्थ्य जितकें आहे तितकें अन्य भाषेंत नाही. म्हणूनच भाषा हा शब्द

मनुष्यप्राण्याच्या भाषेलाच विशेषेंकरून लावलेला आढळतो. पाणिनीनेहि 'भाष व्यक्तायां वाचि' असा यांतील मूळ धातूचा उल्लेख करून हाच अर्थ सुचविला आहे. तात्पर्य, पदार्थांचें यथार्थ ज्ञान करून देण्यास मानवी भाषेइतकी समर्थ अन्य भाषा नाही. अशी सर्वश्रेष्ठ मानवी भाषा कशी उत्पन्न झाली याचा आता आपण थोडासा विचार करूं.

मीमांसकांचें मत

धर्मग्रंथांविषयी ज्यांची प्रामाण्यबुद्धि विशेष आहे असे मीमांसक, वेदांन्ती वगैरे पंडित यांच्या मतें भाषा हें अनादि तत्त्व आहे. कारण वेदांमध्ये 'स भूरिति व्याहरत् स भूमिं असृजत्' असें उत्पत्तिप्रकरणामध्ये सांगितलें आहे. म्हणजे परमेश्वराने प्रथम पृथ्वीचा वाचक भूः असा शब्द उच्चारला व नंतर पृथ्वी उत्पन्न केली असा याचा अर्थ आहे. यावरून सृष्ट्युत्पत्तीच्या पूर्वी शब्दतत्त्व होतें असें सिद्ध होतें व मग यावरून तें तत्त्व अनादि, अपौरुषेय अर्थात् अनुत्पाद्य आहे असें सिद्ध होतें. शब्द हा अनुत्पाद्य व अविनाशी आहे ही गोष्ट आपले त्यासंबंधाने जे व्यवहार त्यांवरूनहि सिद्ध होत आहे. आपण व्यवहारांत रामाने म्हटलेलाच श्लोक गोविंदाने म्हटला असें म्हणतों. येथे तोच हा श्लोक हें ज्ञान प्रत्यभिज्ञेने होतें. पूर्वी पाहिलेला पदार्थ पुनः पाहिला असतां त्याचें स्मरणपूर्वक जें ज्ञान होतें त्यास प्रत्यभिज्ञा म्हणतात. भिन्न पदार्थांपासून होणाऱ्या ज्ञानास प्रत्यभिज्ञा म्हणत नाहीत. येथे तोच हा श्लोक अशी प्रत्यभिज्ञा होत असल्यामुळे शब्द नित्य मानावा लागतो. तसेंच रामाने हा श्लोक दहादा म्हटला असें आपण म्हणतों. या वाक्यांत दहादा हें आवृत्तिवाचक संख्याविशेषण आहे. याचा उपयोगहि एकच पदार्थ वारंवार पाहिला अथवा उच्चारला असतां होतो. भिन्न पदार्थ किंवा भिन्न शब्द पाहिले अथवा उच्चारले असतां तेथे दहादा असें न म्हणतां दहा पदार्थ असा संख्यावाचक शब्द योजतात. यावरूनहि शब्द हा एकच आहे व तो अनुत्पाद्य आहे असें सिद्ध होत आहे. याप्रमाणे मीमांसकाची शब्दनित्यत्वाविषयी विवाद करण्याची पद्धति आहे. धर्मशास्त्र हें श्रुतीला अनुसरूनच असल्यामुळे त्यांतहि परमेश्वराने सर्व सृष्टि वैदिक शब्दानुरोधानेच केली असे—'सर्वेषां स तु नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥' (मनु १-२१)—उल्लेख येतात. शब्द नित्य असले तरी त्यांची प्रतीति ध्वनिरूप उपाधीने होत असल्यामुळे ते सर्वदा प्रतीत होत नाहीत असा मीमांसकांचा सिद्धांत आहे.

नैयायिकांचें मत

नैयायिकांना हा पक्ष मान्य नाही. त्यांच्या मतें वर्ण हे प्रयत्नोच्चार्य (अर्थात् कार्य) असून ते क्षणध्वंसी आहेत, म्हणजे उच्चारल्याबरोबर विनाश पावणारे आहेत. तेव्हा त्यांस अनादि व अविनाशी मानतां येत नाही. शब्दाची प्रत्यभिज्ञा होते हें जें मीमांसकांचें म्हणणें आहे ती प्रत्यभिज्ञा सादृश्यामुळे होत असल्यामुळे खरी नव्हे. दुरून एखाद्या खांबाला पाहून एखाद्याला जशी विशिष्ट पुरुषाची प्रत्यभिज्ञा होते, परंतु ती प्रत्यभिज्ञा जशी खरी नव्हे, तशीच ही प्रत्यभिज्ञा खरी नव्हे. तेव्हा प्रत्यभिज्ञेमुळे शब्द नित्य आहे असें जें मीमांसकांचें म्हणणें तें अयुक्त होय. शब्द अनित्य आहे ह्या सिद्धांताला विविध अनुमानें प्रमाण म्हणून देऊन त्यांनी तो निश्चित केला आहे. याप्रमाणे नैयायिकांची शब्दाचें अनित्यत्व सिद्ध करण्याची पद्धति आहे.

वैयाकरणांचें मत

वैयाकरणांनी या दोन्ही मतांचा अंशतः स्वीकार करून आपला स्फोटवाद सिद्धांत-रूपाने मांडला आहे. यांच्या स्फोटवादाची कल्पना अशी आहे की, शब्दापासून आपणांस अर्थप्रतीति कशी होते याचा विचार केला असतां ध्वनिरूप शब्दाहून निराळा शब्द मानणें भाग पडतें. कसें तें पाहा :—शब्दापासून अर्थबोध होतो असें म्हणणाऱ्यास आमचा असा प्रश्न आहे की, शब्दापासून अर्थबोध होतो म्हणजे त्या शब्दांतील प्रत्येक अक्षरापासून अर्थबोध होतो का त्या शब्दांत जितकीं अक्षरें असतात त्या अक्षरसमुदायापासून अर्थबोध होतो. यांतील पहिला पक्ष जो शब्दांतील प्रत्येक वर्णापासून अर्थबोध होतो तो मानणें युक्त नव्हे. कारण शब्दांतील एका वर्णापासून जर अर्थबोध झाला तर त्याच अर्थाचें प्रतिपादन करणारे इतर वर्ण पाहिजेत कशाला ? म्हणून प्रथम पक्ष घेतां येत नाही. शिवाय शब्दाच्या एकेक वर्णापासून अर्थबोध होतो असा अनुभवहि नाही. म्हणून हा पक्ष त्याज्य होय. आता दुसरा पक्ष पदांतील वर्णसमुदायापासून अर्थबोध होतो हा घ्यावा तर तोहि अनुपपन्न आहे. कारण शब्द हे क्षणध्वंसी असल्यामुळे त्यांचा समुदाय दाखवितां येणार कसा ? एकाच वेळीं अनेक पदार्थांचें ज्ञान होत असेल तर समुदायाची कल्पना करतां येईल. उदाहरणार्थ, एके ठिकाणीं एका वेळीं दहा घट असतील तर त्यांच्या समुदायाची प्रतीति होईल; परंतु एक घट फोडून दुसरा घट तयार करूं लागलों तर त्यांच्या समुदायाची कल्पना करतां येईल का ? कधी येणार नाही. त्याचप्रमाणे एका वर्णाचा विनाश झाल्यावर दुसरा वर्ण उच्चारला जात आहे तर त्यांच्या समुदायाची कल्पना कशी करतां येईल ? करतां येणार नाही. समुदायाची जर उपपत्ति होत नाही तर अशा अनुपपन्न समुदायरूपी शब्दापासून अर्थबोध होतो हें म्हणणें वंध्येला पुत्र होतो या म्हणण्यासारखेंच उपहसनीय आहे. तेव्हा आमचें म्हणणें ध्वनीने व्यक्त होणारें अर्थाव-गमक जें ज्ञान तोच शब्द होय व त्याला आम्ही स्फोट म्हणतों. हा स्फोटशब्द नित्य असून त्याचा व अर्थाचा नित्य संबंध आहे. आमच्या मतें ध्वनि हा नैयायिकांप्रमाणे अनित्य आहे व स्फोटरूपी शब्द हा मीमांसकांप्रमाणे नित्य आहे. असो. याप्रमाणे वैयाकरणांचा सिद्धांत असल्यामुळे त्यांच्या मतें शब्द, त्यांचे अर्थ व त्यांचा संबंध ह्या सर्व गोष्टी नित्य आहेत. अर्थात्, भाषा ही अनादिसिद्ध आहे असें निष्पन्न होतें.

नैयायिकांच्या मतें शब्द उत्पाद्य आहेत. तेव्हा शब्दांपासून अर्थबोध कसा होतो, अमक्या शब्दाचा अमुक अर्थ हें कशावरून समजावयाचें वगैरे पक्ष या मतीं उत्पन्न होतात. तेव्हा त्यासंबंधाने त्यांना उपपत्ति करावी लागते. त्यांच्या मतें 'अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्यः इति ईश्वरेच्छासंकेतः शक्तिः', म्हणजे या पदाचा हा अर्थ असा ईश्वरेच्छेने संकेत केला असल्यामुळे त्या त्या पदापासून ते ते अर्थ प्रतीत होतात. ही प्रतीति होण्यास अभिधा वगैरे वृत्ति त्यांनी साधनें मानिलीं आहेत. तात्पर्य, यांनाहि शब्दाचा व अर्थाचा संबंध कधी झाला, कोणीं केला याचा बरोबर उलगडा करतां येत नसल्यामुळे सर्व अडचणींचा परिहार करणारें जें ईश्वररूपी तत्त्व त्याकडे धाव घ्यावी लागली. असो.

पाश्चात्त्य मत

कांही विदेशीय पंडितांच्या मतें भाषा ही मानवसृष्ट आहे. याविषयी त्यांची उपपत्ति अशी आहे : आपल्या मनांतील भाव व्यक्त करावा ही इच्छा मनुष्यप्राण्यामध्ये स्वाभाविक आहे. हे अंतःकरणांतील भाव मनुष्य प्रथमतः शरीरव्यापाराने (हस्तनेत्रादिकांच्या चेष्टेने) व्यक्त

करीत होता. पुढे कांही विशेष भाव तो एकाक्षरी ध्वनिविशेषाने स्पष्ट करूं लागला. पुढे याच पद्धतीच्या विशेष विस्ताराने विविधार्थांचें बोधन करूं लागला. या ध्वनीस भाषा ही संज्ञा प्राप्त झाली. तेव्हा भाषा ही केवळ मानवप्रयत्नाने जन्मास आली आहे. प्रस्तुतची भाषा ही पूर्वभाषेचा विकास आहे. ही कल्पना ज्या समाजांत प्रसृत झाली त्याच समाजांत याविरुद्ध मत प्रवृत्त करणारे विद्वान आहेत. त्यांच्या मतें आदमसंज्ञक जो आद्यपुरुष त्याने भाषा उत्पन्न केली आहे; ती मनुष्याने केली नाही. पशुपक्ष्यांमध्ये भाषा असल्यामुळे भाषा ही समाजाने संकेत केल्यामुळे उत्पन्न झाली असें म्हणतां येत नाही. विकासवादाने भाषा विस्तार पावते असें म्हटलें तर त्या विकासवादाचें मूळ कांही आद्य मानवसमाज नव्हे. त्याच्याहि पूर्वी अनेक प्राण्यांत क्रांति दाखवितां येते.

पाणिनीय मत

कांही विद्वान पौरस्त्य पंडितांचें म्हणणें असें आहे की, भाषा ही ईश्वराने अथवा मानवाने उत्पन्न केलेली नाही, तर ती स्वभावतःच उद्भूत झालेली आहे. मनुष्याचें मन व शरीर यांच्या संयोगाने ती उद्‌भूत होत असते. ज्याप्रमाणे प्राण्याच्या शरिराच्या ठिकाणीं आहार, निद्रा, भय वगैरे विकार स्वयंसिद्ध आहेत; ते कोणाच्या शिकवणीने त्याच्या ठिकाणीं उत्पन्न झालेले नाहीत. तशीच भाषा हीहि शिकवून उत्पन्न केलेली नाही. मनुष्याला बाल्य, तारुण्य, वार्धक्य वगैरे अवस्था जशा कालक्रमाने प्राप्त होत असतात, त्या उत्पन्न करणें अथवा त्यांच्यांत बदल करणें हें जसें मनुष्याच्या हातीं नसतें, तशीच भाषा ही कालप्राप्त असते. ती उत्पाद्य अथवा निवार्य नसते. समाजपरिस्थिति ही भाषांकुराची परिपोषक आहे. उत्पादक नव्हे. आत्मभाव प्रकट करण्याची जी मनुष्याची इच्छा तीच भाषेचें असाधारण कारण आहे. आत्मा व शरीर यांचा संबंध असा कांही विलक्षण आहे की, आत्म्याच्या ठिकाणीं कोणत्याहि सुखदुःखात्मक संवेदना उत्पन्न झाल्या की, त्या शरिरांत, तद्द्वारा ध्वनियंत्रांत व तद्द्वारा वागिंद्रियांत लहरीरूपाने प्रविष्ट होऊन तत्सूचक ध्वनिरूपाने मुखांतून बाहेर पडतात. ज्याप्रमाणे सतारीच्या जोडतारांतील एका तारेच्या आघाताने तत्सजातीय दुसरी तार ध्वनि व कंप यांनी युक्त होते, त्याप्रमाणेच ही गोष्ट होय. हाच अर्थ पाणिनीच्या शिक्षेत

> "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनोयुंक्ते विवक्षया।
> मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्।
> मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयते ध्वनिम्।

इत्यादि वचनांनी सांगितला आहे.

या वचनांचा भावार्थ पुढे दिल्याप्रमाणे आहे. आत्मा हा संवेदनात्मक बुद्धीने युक्त होऊन त्या संवेदना प्रकट करण्याकरिता मनाची योजना करतो. (कोणताहि व्यापार मनःप्रेरणेवांचून होत नसल्यामुळे आत्मा हा प्रथमतः मनाला प्रवृत्त करतो असें येथे सांगितलें आहे.) नंतर मन हें सर्वशरीरव्यापी जी चैतन्यज्योति तीवर आघात करतें. म्हणजे तिला एकप्रकार चालना देतें. अशा रीतीने आंदोलन पावलेलें चैतन्य हें शरीरस्थ वायूच्या ठिकाणीं व्यापार उत्पन्न करतें. याप्रमाणे गतियुक्त झालेला वायु हा हृदयप्रदेशीं मंद्रध्वनि उत्पन्न करतो. तात्पर्य, आत्म्याच्या विशिष्ट स्फुरणाने मनाच्या व्यापाराने वायूच्या विशिष्ट आघाताने स्वरयंत्रद्वारा मुखांतून विविध शब्द उत्पन्न होतात. अशी ही शब्दोत्पत्तीविषयी शास्त्रीय कल्पना आहे. त्याला मनुष्याची अथवा ईश्वराची अपेक्षा नाही. हा भावविशिष्ट आत्मा व मन यांच्या संयोगापासून शरिराच्या ठिकाणीं

सहज होणारा व्यापार आहे. याप्रमाणे ध्वनि व भाषा यांच्या उत्पत्तीविषयी विविध कल्पना आहेत. त्यांची थोडीशी दिशा दाखविली आहे. असो.

भाषांचें विविधत्व

याप्रमाणे भाषेच्या उत्पत्तीविषयी थोडासा विचार झाला. आता यापुढे तिच्या वैविध्यासंबंधाने विचार करूं. भाषा ही आत्म्याच्या भावना व संवेदना ह्या प्रकट करण्याकरता जर आहे, तर या भावना व संवेदना मनुष्यमात्राच्या ठिकाणीं सारख्याच असतां त्या प्रकट करणारी भाषा ही विविधरूप कशी झाली ? सर्व कालीं व सर्वस्थलीं ती एकरूपच कां राहिली नाही असा प्रश्न उपस्थित होतो. त्याला भाषाशास्त्राभिज्ञांचीं पुढे दिल्याप्रमाणे उत्तरें आहेत.

या पांचभौतिक विश्वांत जशी विविध, विचित्र रचना दृष्टीस पडते, त्याप्रमाणेच मनुष्यप्राण्यांत नाना प्रकारचें स्वभाववैचित्र्य व विचारवैचित्र्य हीं दृष्टीस पडतात. स्वभाव व विचार यांच्या या वैचित्र्यामुळे नाना धर्म, नाना शास्त्रें, विविध कला या निर्माण झाल्या आहेत. त्याच कारणाने विविध भाषाहि निर्माण झाल्या आहेत. मानवांचें मतिवैचित्र्य व तज्जन्य व्यापारवैचित्र्य यांचें नियमन कोणाच्याहि हातून होणें शक्य नाही. परमेश्वराने या गोष्टींत प्राणिमात्रास पूर्ण स्वातंत्र्य दिलें आहे, व त्यामुळे नाना शास्त्रें, नाना धर्म, नाना देवता या जशा उदयास आल्या तशाच नाना भाषाहि उदयास आल्या. मूळारंभीं एकच भाषा होती असें जें कांही विद्वान विधान करतात तें आमच्या मतें सापेक्ष असें आहे. कारण जोपर्यंत या कल्पनेचें कालस्थल निश्चित करतां येत नाही तोपर्यंत ती अव्यवहार्य समजण्यास हरकत नाही. मूळारंभीं एकच संस्कृत भाषा होती. म्हणजे शौरसेनी, मागधी, माहाराष्ट्री वगैरे भाषांना आधारभूत एक संस्कृत भाषा होती एवढाच अर्थ समजावा. असो. तेव्हा स्वभाववैचित्र्य व मतिवैचित्र्य हें भाषाभेदाला मुख्य कारण होय.

या परिवर्तनशील संसारामध्ये प्रत्येक वस्तु निरनिराळ्या स्वरूपाला पावत आहे. चार दिवसांच्या पूर्वीचा आंबा आज परिपक्व होऊन वर्णाने व चवीने बदलत आहे. लहानपणीं पाहिलेलीं गोरींगोमटीं मुलें आज दाढीमिशांनी युक्त होऊन बाप्ये होत आहेत. असा हा सृष्टिक्रम सर्वत्र दिसत आहे. त्याचप्रमाणे कालप्रवाहाने भाषेचें मूळचें रूप बदलून तिला निरनिराळीं स्वरूपें प्राप्त झालीं आहेत, होत आहेत व होणारहि आहेत. असा हा कालमहिमा असल्यामुळे भाषेंत विविधता उत्पन्न होत आहे हें दुसरें कारण होय.

भाषेच्या विविधतेला तिसरें कारण देशभेद व आचारभेद हे होत. देशभेदांमुळे हवेंत फरक पडून वागिंद्रियांत कांही विशिष्ट भेद उत्पन्न होतो व मग त्या त्या विशिष्ट इंद्रियाला उच्चारण्यास सोयिस्कर असे ध्वनि प्रचारांत येऊन शब्द बनतात. ही गोष्ट काबुली, चिनी व युरोपियन लोकांचे उच्चार ऐकिले म्हणजे प्रत्ययास येते. आचारभेद म्हणजे आहार-विहार-भेद. त्यामुळेहि जिव्हेंत जाड्य वगैरे उत्पन्न होऊन उच्चारभेद होतो व नंतर भाषाभेद होतो. उ. काश्मिरी, बंगाली व द्राविडी यांच्या उच्चारांत विशेष भेद आहेत. काश्मिरी व पंजाबी यांचा मत्स्याशन हा शिष्टाचार आहे, व द्राविडी केवळ धान्यफलाशी आहेत. काश्मिरी व पंजाबी यांच्या जिव्हेंत जाड्य असतें त्या मानाने द्राविडी लोकांची जिव्हा हलकी असते व त्या कारणाने दोहोंच्या उच्चारांत विशेष भेद होतो व त्यायोगें भाषाभेद होतो. असो. याप्रमाणे भाषाभेदाचीं अनेक कारणें आहेत. त्यांपैकी कांहीचा उल्लेख केला आहे. त्यांवरून विविध भाषा कां झाल्या याची कल्पना श्रोतृवर्गास येईल. आता कांही भाषा मूलतःच भिन्न आहेत याचें

कारण प्रथमतः सांगितलेलें मतिवैचित्र्य होय. याशिवाय अन्य कारण सांगतां येत नाही. असो. या अनेक भाषांपैकी जी मराठी तिच्या इतिहासाकडे आपण आतां वळूं.

मराठीचा इतिहास

आपल्या या भरतखंडांत ज्या विविध आर्य भाषा प्रचलित आहेत त्या सर्वांस आधारभूत व प्राचीनतम भाषा म्हणजे संस्कृत होय. या संस्कृत भाषेचे वैदिक, पौराणिक, साहित्यिक वगैरे भेद अर्वाचीन विद्वानांनी कल्पिले आहेत. या संस्कृत भाषा जेव्हा प्रचलित होत्या त्या वेळीं प्राकृत जनांमध्ये व्यावहारिक म्हणून कांही भिन्न भाषा प्रचलित होत्या हें देशी नाममालेंतील शब्दांवरून सिद्ध होतें. परंतु त्यांतील वाङ्मय अथवा त्यांचीं व्याकरणें व कोश हीं उपलब्ध नसल्यामुळे त्यांच्या स्वरूपाचें आज कांहीच आकलन करतां येत नाही. या प्रचलित भाषाहि कालप्रवाहामें परिवर्तन पावल्या असल्याच पाहिजेत. त्या परिवर्तनांत संस्कृत भाषेचा त्यांच्यावर विशेष परिणाम झाला असला पाहिजे. कारण संस्कृत भाषा ही व्याकरण व कोश यांनी संपन्न, शिष्ट जनांनी आद्दत व राजाश्रययुक्त असल्यामुळे तिचें वर्चस्व हें असणारच, व त्याचा परिणाम सामान्य भाषेवर होणारच. अशा संस्कृत-संस्कारयुक्त ज्या व्यावहारिक भाषा त्याच पुढे विशेष स्वरूपाला आल्या असतां देशभेदाने शौरसेनी, मागधी, माहाराष्ट्री वगैरे संज्ञांनी प्रसृत झाल्या. पुढे या सर्वांचें अपभ्रष्ट असें स्वरूप झालें. त्याला अपभ्रंश भाषा असें म्हणतात. या अपभ्रंशांतील माहाराष्ट्री अपभ्रंशापासून मराठी भाषा झाली असें विद्वानांचें मत आहे. महाराष्ट्र अपभ्रंशापासून मराठी झाली. म्हणजे तींत इतर भाषांचा कांही संबंध नांही असें समजूं नये. कारण तींत वैदिक संस्कृत, साहित्यिक संस्कृत व माहाराष्ट्री वगैरे भाषांचे परिणाम झालेले दृग्गोचर होतात. देवेभिः अशा वैदिक तृतीयेच्या रूपापासून देवांहीं हें तृतीयेचें रूप झालें आहे. असे कांही प्रकार मराठींत वैदिक भाषेपासून आले आहेत. विविध शब्द, शब्दार्थालंकार व छंद(वृत्तें) हीं तिने साहित्यिक (अभिजात) संस्कृतांतून घेतलीं व विभक्तिप्रत्यय, धातुप्रत्यय वगैरे तिने माहाराष्ट्री व अपभ्रंश इत्यादींपासून घेतले. प्रस्तुतच्या मराठी भाषेंत तर तामिल, कानडी, फारशी, अरबी, इंग्रजी वगैरे विविध भाषांतील शब्द व थोड्याशा वाक्यपद्धति यांचा प्रवेश झाला आहे. सांप्रत व्यवहारांत असलेल्या गुजराथी, बंगाली, हिंदी वगैरे भाषांत भिन्न भाषांतील शब्द प्रविष्ट झाले असल्यामुळे त्यांचीहि हीच परिस्थिति असावी.

शौरसेनी, मागधी, माहाराष्ट्री वगैरे भाषांत संस्कृतांतून शब्द येतांना त्यांवर काय परिणाम होतात हें येथे सांगणें युक्त असलें तरी त्या विषयाचा विस्तार फार असल्यामुळे व तत्संबंधी नियम हे सर्वत्र लागू पडणारे असे नसल्यामुळे त्यांची वाटाघाट करीत नाही. या भाषा देशविशेषांतील उच्चारपद्धतीमुळे व उच्चारसौलभ्य आणि शिथिलता यांमुळे उद्भवल्या-असल्यामुळे त्यांविषयी अगदी बरोबर लागू पडणारे नियम करणें अशक्यच आहे. या भाषांतील वर्णविपर्ययाचे नियम म्हणजे एकंदरीने वर्णांत फेर काय होतात तें सामान्यतः सांगावयाचें व मग ज्या शब्दरूपाला जो नियम लागत असेल तो लावून तें रूप सिद्ध करावयाचें. यामुळे अनेक शब्दांचें एकच रूप सिद्ध होत असल्यामुळे त्या शब्दांचा अर्थ वाक्यांत निश्चित करावयास परिश्रम पडतात. उ. 'कई' हें रूप कति, कपि, कवि, कृति या चार संस्कृत शब्दांचें होऊं शकतें. 'मा' हें रूप मत्त, मद, मय, मृग, मृत अशा पांच संस्कृत शब्दांचें होऊं शकतें. 'नाक' हें रूप नासिका व नायक या दोन्ही शब्दांचें होतें. असें असलें तरी बरींच रूपें समजण्यास व नवीन रूपें बनविण्यास या नियमांचा उपयोग होतोच. शिवाय, या प्राकृतांतील कांही भाषा थोड्याशा वर्णभेदाने होतात व त्यांचे नियम बरेच निश्चित असतात. उ. शौरसेनीमध्ये

'श' व 'ष' यांबद्दल 'स' येतो, मागधीमध्ये 'स' व 'ष' यांबद्दल 'श' येतो, व 'र' बद्दल 'ल' येतो. शाकारी व चांडाली यांमध्ये 'स' व 'ष' यांबद्दल 'श' येतो हे नियम प्रायः निरपवाद आहेत. उच्चारभेदामुळे कशा विविध भाषा बनतात हें कांही उदाहरणें देऊन दाखवितों.—

	संस्कृत	प्राकृत	मराठी	बंगाली
१	चक्र	चक्क	चाक	चाका
२	स्तंभ	खंब	खांब	थांब
३	हस्त	हत्त	हात	हाथ
४	विद्युत्	विज्जुली	वीज	बिजली
५	स्नान	न्हाण	नहाण	नाहा
६	गर्गरी	गग्गरी	घागर	गगरी
७	अस्ति	अत्थि	आहे	आधे

याप्रमाणे एकाच संस्कृत शब्दाचे अनेक उच्चार पाहिले म्हणजे उच्चारांत किती वैचित्र्य असतें व अशा उच्चारांमुळे बनणाऱ्या भाषांचें शास्त्र शिथिल स्वरूपाचें असणें किती संभवनीय आहे याची कल्पना येते. म्हणूनच प्राकृत व्याकरणांत 'बहुलं' असें प्रथमच अधिकारसूत्र असतें. त्याचा अर्थ पुढील नियम 'प्रायः लागू' समजावेत असा आहे. यामुळे आम्ही यासंबंधाने येथे विशेष वाटाघाट करीत नाही. ही उच्चारांची गडबड वैदिक वाङ्मयांतहि उपलब्ध होते. 'ड'चा 'ळ' व 'ढ'चा ह्ळ ऋग्वेदांत असतो. शुक्ल यजुर्वेदांत 'य'बद्दल 'ज' व 'ष'बद्दल 'ख' येतो. हे सर्व फरक उच्चारभेदमूलकच होत. अभिजात संस्कृत भाषेचें पाणिनीचें व्याकरण अगदी रेखीव असल्यामुळे व शिक्षा वगैरे ग्रंथांनी उच्चारहि नियमबद्ध झाल्यामुळे तिचें रूप व उच्चार सर्वत्र सारखे उपलब्ध होतात. या अभिजात संस्कृत भाषेवांचून कोणत्याहि भाषेंत, रूपांत व उच्चारांत इतकी नियमबद्धता दिसून येत नाही. असो.

प्राकृत भाषेचें माहात्म्य

वर सांगितल्याप्रमाणे उच्चारभेदामुळे शौरसेनी, माहाराष्ट्री वगैरे अनेक भाषा झाल्या. या प्राकृत भाषांविषयी कांही संस्कृतज्ञ जरी अनादर दाखवीत असले तरी प्राकृत व्याकरणकारांनी व कवींनी त्यांची विशेष प्रशंसा केली आहे. उदाहरणार्थ पुढील पद्यें पाहा—

"परुसो सक्कहबंधो पाउअबंधोहि होइ सुउमारो ।
पुरिसाणं महिलाणं जेत्तिय मिहंतरं तेत्तियमिमाणम् ॥" (कर्पूरमंजरी)
"अहो तत्प्राकृतं हारि प्रियावक्त्रेंदुसुंदरम् ।
सूक्तयो यत्र राजन्ते सुधानिष्यन्दनिर्भराः ॥" (प्राकृत मंजरी)
"अनल्पार्थं सुखोच्चारि शब्दसाहित्यजीवितम् ।
तच्च प्राकृतमेवेति मतं सूक्तानुवर्तिनाम् ॥" (शब्दानुशासनम्)

"श्रूयते च कुन्तलेषु सातवाहनो नाम राजा। तेन प्राकृतभाषात्मकमन्तःपुरमेवेति नियमः कृतः।"
(काव्यमीमांसा)

" केऽभवन्नाढ्यराजस्य राज्ये प्राकृतभाषिणः (सरस्वतीकंठाभरण)
गिरः श्रव्या दिव्याः प्रकृतिमधुराः प्राकृतगिरः । (राजशेखर)

या ठिकाणीं संवत् ८३५ (शक ६९९) या वर्षी लिहिलेला कुवलयमाला नांवाचा ग्रंथ

आहे. त्याचा उल्लेख केल्यावांचून राहवत नाही. त्यांत १८ प्राकृत भाषांचा उल्लेख आहे. त्यांतील सोळा भाषांसंबंधाने त्या भाषा कोणते लोक बोलत होते, त्यांचा बांधा व स्वभाव वगैरे कशा प्रकारचा होता हें सांगून त्या त्या भाषेंतील कांही शब्द देऊन तिचें स्वरूप दाखविण्याचा यत्न केला आहे. त्यांत माहाराष्ट्री भाषेबद्दल त्याची जी कारिका आहे ती येथे देतों—

"दढमडह सामलंगे सहिरे अहिमाणकलहसीलेय ।
दिण्णिल्ले अ गहिल्ले उल्लविरे तत्थ मरहट्टे ॥"
("दृढलघुश्यामाङ्गान् सहमानानभिमानकलहशीलांश्च ।
दिण्णल्ले च गाहिल्ले उल्लपतस्तत्र महाराष्ट्रीयान् ॥")

यांतिल 'अहिमाणकलहसीलेच' हें पद आपण ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. असो. याप्रमाणे प्राकृत भाषेची प्रशंसा पुष्कळांनी केली आहे.

प्राकृत शब्दाचा अर्थ

येथे प्रसंग आहे म्हणून प्राकृत शब्दाचा अर्थ काय तो स्पष्ट करतों. यासंबंधाने प्राचीन व अर्वाचीन विद्वानांनी विविध कल्पना केल्या आहेत म्हणून त्यांचा निर्णय करणें अवश्य आहे. प्राचीन प्राकृत व्याकरणकार 'प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवं तत आगतं वा प्राकृतम् ।' असा अर्थ करतात. म्हणजे प्रकृतिभूत जी संस्कृत तीपासून उत्पन्न झालेली म्हणून प्राकृत असा या वाक्याचा अर्थ आहे. परंतु याचुढेच 'प्रकृतिप्रत्यय-लिंगकारकसमाससंज्ञादयः संस्कृतवद्वेदितव्याः' असें सांगितलें असल्यामुळे प्रथम सांगित-तलेलें प्रकृतित्व हें केवळ व्याकरणासंबंधाने समजावें लागतें. संस्कृतापासून प्राकृत उत्पन्न झाली असेंच मानण्याचें कारण नाही. कांही विद्वान लोक 'प्रकृतिः स्वभावः तस्या जातं प्राकृतं' असा अर्थ करतात. म्हणजे स्वाभाविक रीतीने जी बोलली जाते ती प्राकृत भाषा म्हणजे बोलींतील भाषा. कांही विद्वान माहाराष्ट्री वगैरे भाषांस पूर्वी पाअड (प्रकट) भाषा म्हणत असत. या पाअड शब्दाचें अर्वाचीन संस्कृतज्ञांनी प्राकृत असें रूप कल्पून तें तिचें नांव बनविलें असें मानितात व प्राकृत भाषा म्हणजे प्रकट भाषा असा आपला अभिप्राय देतात. आमच्या मतें 'प्राकृतस्तु पृथग्जनः' या कोशानुरोधाने साधारण अविद्वान लोक असा अर्थ घेऊन सामान्य लोकांची भाषा असा अर्थ करणें युक्त दिसतें. कारण प्राकृत शब्दाचा हा अर्थ व्यवहारांत विशेषेंकरून आहे. शिवाय, प्राचीन व्यवहारांत या प्राकृत भाषेला बालभाषा या शब्दाने व्यवहारीत असत. बालशब्दाशीं समानार्थक प्राकृत शब्द घ्यावयाचा म्हणजे सामान्य अज्ञ जन हाच अर्थ घेणें युक्त आहे.

मराठीचा उगम

आता आपण मराठीसंबंधाने थोडीशी विशेष चर्चा करूं. मराठीच्या स्वरूपाकडे पाहिलें असतां तींत क्वचित् वैदिक पद्धति दृग्गोचर होते. उदाहरणार्थ, तृतीयेचा बहुवचनी हीं प्रत्यय हा भिः पासून आलेला असावा. वेदांत देवेभिः असें रूप होतें. मराठींत देवांहीं असें होतें. वेदांत कोठे 'ध'ला 'ह' होतो. उ. प्रतिसंधायबद्दल प्रतिसंहाय येतें. मराठींत बधिरबद्दल बहिरा असें रूप होतें. अशी वैदिक पद्धतीला अनुसरून होणारी घडामोड थोडी दृष्टीस पडते. विशेषतः अभिजात संस्कृतांतून तद्भव (थोडे वर्णविकार होऊन आलेले) व तत्सम (मूळासारखेच आलेले) अशा रीतीने पुष्कळ शब्द आले आहेत. वर्णादेश व वर्णलोप होऊन प्राकृत भाषेंतूनहि बरेच

शब्द आले आहेत उ. बारह (प्रा.), बारा (मराठी); गग्गरी (प्रा.), घागर (म.); चोक्ख (प्रा.), चोख (म.); झगड (प्रा.), झगडा (म.); पोट्ट (प्रा.), पोट (म.). मराठींतील विभक्ति-प्रत्यय प्राकृतांतूनच घेतले आहेत. तेव्हा मराठी ही विशेषतः माहाराष्ट्री व अपभ्रंश या भाषांपासून उत्पन्न झाली असें जें विद्वानांचें म्हणणें आहे तें युक्तच आहे. शिलालेखांतील व शालिवाहनाच्या सातव्या शतकांतील कुवलयमाला या ग्रंथांतील मराठीच्या उल्लेखावरून मराठी भाषा शालिवाहनाच्या ७ व्या शतकांत व्यवहारांत होती असें विद्वानांच्या मतें ठरत आहे. असो. आता आपण व्याकरणशास्त्राकडे वळूं.

व्याकरणाचे उपयोग

'बुभुक्षितैर्व्याकरणं न भुज्यते पिपासितैः काव्यरसो न पीयते' असें एक विनोदी सुभाषित आहे. याचा तात्पर्यार्थ व्यवहारांत व्याकरणशास्त्राचा कांही उपयोग नाही असा आहे. व्याकरण शिकावयाचें कशाकरता तर शुद्ध बोलतां यावें म्हणून. परंतु व्यवहारांत वस्तुस्थिति अशी दृष्टीस पडते की, ज्याला व्याकरण मुळीच येत नाहीं असा एखादा व्यवहारचतुर उत्तम वक्ता असूं शकतो, व ज्याला व्याकरण अवगत आहे असा एखादा मुखदुर्बल बोलूं लागला असतां दहा ठिकाणीं अडखळतो व अपप्रयोग करितो. तेव्हा व्याकरणशास्त्राचा उपयोग काय असा कांही लोकांचा व्याकरणशास्त्रावर आरोप आहे. त्याचा प्रथम विचार करून नंतर या शास्त्रांतील विवाद्य विषयांकडे वळूं.

त्या त्या विषयाचें व्यवस्थित ज्ञान करून देणारें शास्त्र कशास पाहिजे हा प्रश्न खरोखर पृच्छकांच्या बुद्धीची मंदता स्पष्ट करतो असें आम्हांस वाटतें. सुतार, गवंडी वगैरे कामकरी भव्य प्रासाद उभारतात मग वास्तुशास्त्रज्ञ इंजिनिअर कशास पाहिजे, किंवा तोंडच्या हिशेबाच्या चालीने आम्हांस व्यवहारापुरते हिशेब करतां येतात मग गणितशास्त्र कशास पाहिजे, किंवा एखाद्या मुलास नाटकांतील सुंदर पदें म्हणतां येतात मग संगीतशास्त्र कशास पाहिजे हे प्रश्न जितके अप्रयोजक तितकाच हा प्रश्न अप्रयोजक आहे. शिष्ट प्रयोग हे भाषेचे आधार; कारण तेच भाषेंत गांभीर्य व एकरूपता उत्पन्न करितात. या शिष्ट प्रयोगांचें विवेचन करून व्यवस्था लावणारें शास्त्र तें व्याकरणशास्त्र. या शास्त्राने भाषेस स्थिर स्वरूप प्राप्त होतें. तेव्हा अशा शास्त्राचा उपयोग काय असा प्रश्न करणें हें अत्यंत कोत्या समजुतीचें आहे. असो. तेव्हा आता व्याकरणशास्त्राचे काय उपयोग आहेत ते थोडेसे स्पष्ट सांगतों.

कोणत्याहि भाषेचें ज्ञान चिरकाल राहण्यास कोश व व्याकरण हीं दोन साधनें अमोघ अशीं आहेत. कोशाने शब्दांचें अर्थज्ञान व व्याकरणाने वाक्यांतील पदांचे परस्परसंबंध वगैरे समजतात. आज हजारो वर्षांपूर्वीच्या वैदिक भाषेचें व अभिजात संस्कृत वाङ्मयाचें जें ज्ञान होत आहे तें निघंटु, कोश व पाणिनी वगैरेंचीं व्याकरणें नसतीं तर आपणांस झालें असतें काय? प्राकृत भाषांचीं व्याकरणें नसतीं तर मराठी, गुजराथी, बंगाली वगैरे भाषांच्या उत्पत्ति वगैरे संबंधीचा इतिहास आपणांस अवगत झाला असता काय? या सर्व गोष्टी जर आपणास प्राचीन व्याकरणें व कोश यांमुळे अवगत होत आहेत तर हे प्राचीन वैयाकरणांचे आपणावर उपकार नाहीत काय? हे उपकार फेडावयाचे असतील तर भविष्यत्कालीन विद्वानांस आपल्या मराठीचें यथार्थ ज्ञान व्हावें, तिचा उत्कर्ष व्हावा याकरता आपणांस तिचें व्याकरण करावयास नको काय? भाषेचें व्याकरण केलें म्हणजे तिचें स्वरूप व्यवस्थित होऊन तिला चिरायुत्व प्राप्त होतें. असें आहे तर आपल्या या जन्मभाषेला चिरंजीविनी होण्याकरिता आपण यत्न करावयास

नकोत काय ? 'जननी जन्मभाषा च स्वर्गादपि गरीयसी' ही उक्ति मनांत ठेवून आपण तिच्या उत्कर्षाविषयी यत्न करावयास नकोत काय ? तात्पर्य, व्याकरण व कोश हीं भाषेला चिरंजीवी करीत असल्यामुळे प्रत्येक भाषाभिमान्याने त्यांविषयी आदर ठेवून तीं केलीं पाहिजेत म्हणजे पुढील हजार दोन हजार वर्षांनंतरच्या लोकांस या भाषेच्या स्वरूपाचें आकलन होऊन या भाषेंतील विविध ग्रंथांतील ज्ञानभांडार लुटावयास सापडेल. भाषा ही जनसमूहाचा अज्ञानांधकार दूर करणारा दीप आहे अशी कल्पना केली तर व्याकरण व कोश हीं त्या दीपेंच जीवनभूत तेल आहे असें समजण्यास कांही हरकत नाही.

व्यावहारिक भाषेचें व्याकरण हें केवळ भविष्यत्कालीन लोकांनाच उपयुक्त असतें असें नाही, तर वर्तमानकालींहि त्याचा उपयोग असतो. आज हिंदुस्थानांतील सर्व भागांतील लोकांचें दळणवळण पूर्वीपेक्षा विशेष वाढत आहे. आज मद्रासी, गुजराथी, बंगाली, महाराष्ट्रीय लोकांस परस्परांच्या मुलखांत व्यवहार करणें अवश्य झालें आहे. व्यवहाराच्या साधनांत भाषा-साधन हें प्रधान साधन आहे. अर्थात्, ज्या प्रांतांत व्यवहार करावयाचा तेथील भाषा अवगत असणें अवश्य आहे. परभाषा अवगत करून घेण्यास स्वभाषेचें व्याकरणपूर्वक ज्ञान व परभाषेचें व्याकरण हीं महत्त्वाचीं साधनें होत. या साधनांशिवाय परकीय भाषेचें ज्ञान स्वल्प काळांत सुलभ रीतीने होणें शक्य नसतें व म्हणूनच महाभाष्यांत 'लाघव' हें एक व्याकरणाचें प्रयोजन सांगितलें आहे. तेव्हा भाषेच्या व्यवहारकालींसुद्धा अन्य भाषेचें आपणांस आकलन होण्यास व तसेंच आपल्या भाषेचें इतरांस अवगमन होण्यास भाषेचें व्याकरण असणें अवश्य आहे. शिवाय भाषेचें आकलन व्याकरणाने सुलभ होत असल्यामुळे आपल्या भाषेचा विविध देशांत प्रसार होण्यास तें एक साधन होत असतें हीहि ध्यानांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे.

तिसरी गोष्ट भाषेला महत्त्व व स्थिरत्व येण्याला तींत विविध शास्त्रीय ग्रंथ निर्माण झाले पाहिजेत. शास्त्रीय ग्रंथांस पारिभाषिक शब्दांची अत्यंत आवश्यकता असते. कोणत्याहि भाषेंत हे पारिभाषिक शब्द स्वयंभू नसतात. ते निर्माण करावे लागतात. त्याकरता भाषेंतील धातु, प्रत्यय व त्यांचे अर्थ हे अवगत असावे लागतात. ही सर्व फोड व्याकरणाने केलेली असते. त्यामुळे वैयाकरणाच्या हातून अभिप्रेत अर्थाला समुचित शब्द तयार होणें शक्य असतें. अवैया-करणाकडून असे शब्द निर्माण होणें शक्य नसतें. फार झालें तर दुसऱ्याने अशा जातीचे प्रयोग केले आहेत म्हणून मीं तसे केले असें तो म्हणू शकेल. स्वतः उपपत्ति न करतां दुसऱ्यावर हवाला देणें हें विद्वानांना पटत नसतें. त्यांना त्याचें सशास्त्र उपपादन पाहिजे असतें. त्यांना लोकांची उसनवारी हें कमीपणाचें लक्षण वाटतें व अशा परोपजीवी भाषापंडितांविषयी त्यांच्या मनांत आदर नसतो. साहित्यशास्त्रकुशल भामहाने याविषयी मोठे मार्मिक उद्गार काढले आहेत. तो म्हणतो :—

"नापारयित्वा दुर्गाधममुं व्याकरणार्णवम् ।
शब्दरत्नं स्वयंगम्यमलंकर्तुमयं जनः ॥
तस्य चाधिगमे यत्नः कार्यः काव्यं विधित्सता ।
परप्रत्ययतो यत्तु क्रियते तेन का रतिः ॥
नान्यप्रत्ययशब्दा वाग्भवतीह मुदे सताम् ।
परेण धृतमुक्तेव सरसा कुसुमावली ॥
मुख्यस्तावदयं न्यायः यत्स्वशक्त्या प्रवर्तते ।
अन्ये सारस्वता नाम सन्त्यन्योक्तानुवादिनः ॥ (भामह)

हे उद्गार किती मार्मिक आहेत हें विद्वान वाचकांस समजून येईलच. तात्पर्य, उत्तम शब्द निर्माण करून शास्त्रीय परिभाषा वगैरे बनविणें हें व्याकरणावांचून शक्य नसल्यामुळे भाषेचें व्याकरण अवश्य पाहिजे.

सभा वगैरे सार्वजनिक स्थलीं सर्वांस बोध होण्याकरता भाषेच्या ठिकाणीं एकरूपता असणें अवश्य असतें. या दृष्टीने भाषेला व्याकरण अवश्य पाहिजे. शिवाय वक्त्याला व्याकरण अवगत असल्याशिवाय विशिष्ट प्रयोग करण्यास विश्वास उत्पन्न होत नाही. अविश्वस्त वक्ता सभेंत भेदरून जात असल्यामुळे त्याचें वक्तृत्व परिणामकारक होत नाही. असा प्रसंग आपणावर येऊं नये म्हणून प्रत्येकाने व्याकरण शिकावें. अवैयाकरणाचें—

"अस्वीकृतव्याकरणौषधानामपाटवं वाचि सुगाढमास्ते ।
कस्मिंश्चिदुक्ते तु पदे कथंचित् स्वैरं वपुः स्विद्यति वेपते च ॥ (विश्वगुणादर्श)

असें वेंकाटाध्वरीने मार्मिक वर्णन केलें आहे.

विवादभूत विषय

आपण व्याकरणाचें महत्त्व व उपयुक्तता यांचें थोडेंसें विवेचन केलें. तेव्हा आता हल्ली चालू असलेल्या मराठी व्याकरणांतील विचारणीय अशा कांही गोष्टींचा विचार करूं. या संस्थेच्या चिटणिसांनी १०।१२ विषयांची विचारणीय विषय म्हणून यादी दिली आहे व त्यांवर विद्वानांकडून निबंधहि मागितले आहेत. व त्यांपैकी कांही विषयांची चर्चाहि येथे होणार आहे. तेव्हा त्यांसंबंधाने मला काय सांगावयाचें तें उपसंहार करतांना सांगेन. तथापि व्याकरणांत जे विषय विवाद्य म्हणून समजले जातात व जे कांही या चिटणिसांच्या यादींत नाहीत परंतु विचार्य आहेत त्यांपैकी कांही विषय मी विद्वानांपुढे विचाराकरिता मांडीत आहें. यांतील अमुक पक्षच युक्त असा माझा आग्रह नाही. परंतु त्या विषयाचें स्वरूप किंवा त्यासंबंधाने ऐतिह्य काय वगैरेची आपणांस माहिती देऊन आपण त्याचा विचार करावा एवढेंच प्रथम सांगून आता त्या विषयांकडे वळतों. त्यांत मी वर्णविचार, लिपिविचार, विभक्तिविचार, क्रियापदविचार व प्रयोगविचार या गोष्टींचा संक्षेपाने विचार करणार आहें.

हा विचार करण्यापूर्वी व्याकरण या शब्दाचा अर्थ काय व व्याकरणशास्त्रांत शब्दरूपाला प्राधान्य वा अर्थाला प्राधान्य याचा थोडासा विचार केला पाहिजे. व्याकरण शब्दाची व्युत्पत्ति 'व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा येन यत्र वा तद् व्याकरणम्' अशी प्राचीन पंडितांनी दिली आहे. हिचा अर्थ 'ज्या शास्त्राने अथवा ज्या शास्त्रांत शब्दाची फोड केली आहे त्यास व्याकरण म्हणावें' असा आहे. यावरून शब्दरूपांचें ज्यांत मुख्यत्वेंकरून विवेचन केलें असतें त्यास व्याकरण म्हणावें असें निष्पन्न होतें. संस्कृत व तदुत्पन्न प्राकृत भाषा यांचें स्वरूप पाहिलें तर त्यांत साधित शब्दांचें वैपुल्य आढळून येतें. संस्कृतांतील एकेका धातूचीं पाणिनीच्या नियमांप्रमाणे रूपें सिद्ध करूं लागलों तर तीं सहज दोन हजारांवर होतात. असे धातु बावीसशे आहेत. शिवाय उणादिपठित शब्द वगैरे पाहिले तर साधित शब्दांचा भरणा फार. शिवाय एकाच शब्दाचे अनेक अर्थहि असतात. तेव्हा अशा भाषेच्या व्याकरणांत रूपनिष्पत्तीला प्राधान्य येणें स्वाभाविक आहे. निरर्थक अक्षरसंघाचें व्याकरण कर्तव्य नसलें तरी सार्थ अक्षरसंघाचीं वाक्योपयुक्त रूपें बनवितांना अर्थाला अनुसरून त्या पदाचें स्वरूप बनवावयाचें कीं प्रथम रूपनिष्पत्ति करून मग अर्थानुसरण करावयाचें असा येथे प्रश्न आहे. त्याचें उत्तर हें रूप तयार होऊन तें वाक्यांत प्रविष्ट झाल्यावर मग त्यापासून अर्थबोध करून घ्यावयाचा असल्यामुळे तत्पूर्वी केवळ रूपनिष्प-

त्तीला प्राधान्य देऊन अक्षराच्या घडामोडी करावयाच्या असतात. त्या वेळीं अर्थाविषयी प्रश्नच उपस्थित होत नाही असें आहे. आता भगवान पाणिनीने जेथे रूपाचे कांही विशिष्ट अर्थ देऊन रूपसिद्धि केली असेल तेथे रूपनिष्पत्तीला तेवढेच अर्थ उपयुक्त मानून त्यांचा स्वीकार करावयाचा. यापेक्षा जास्त अर्थ स्वीकारावयाचा नाही. उ. रामाने याचें व्याकरण करणें झालें तर राम या अकारान्त पुल्लिंगी शब्दाचें तृतीयेचें एकवचन एवढेंच व्याकरण सांगावयाचें. कारण त्या रूपाला एवढी माहिती पुरे होते. 'विशेषनाम' वगैरे कांही सांगावयास नको, किंवा कर्तरि तृतीया हेंहि सांगावयास नको. कारण त्याचा रामाने या रूपाशीं कांही संबंध नाही. तर त्या गोष्टी वाक्यार्थ करतांना उपयुक्त आहेत. वाक्यार्थाला प्राधान्य देऊन विवेचन करणारे ग्रंथ स्वतंत्र निराळे आहेत. उ. वाक्यपदीय, वैयाकरणभूषण, लघुमंजूषा वगैरे ग्रंथांत वाक्य व तदन्तर्गत पदें यांच्या अर्थासंबंधानेच विवेचन केलेलें आहे. पाणिनीय व्याकरणशास्त्रांत रूपनिष्पत्तीला प्राधान्य म्हणून रूपाच्या अनुरोधाने नामांचे व धातूंचे गण, कृत्तद्धितादि विविध प्रत्यय यांची कल्पना करून रूपसिद्धि केली आहे. पाणिनीने विभक्तिप्रत्ययांच्या प्रथमादि संज्ञा अथवा विविध काळांच्या लडादि संज्ञा योजिल्या आहेत. त्यांकडे पाहिलें म्हणजे त्याला आपल्या शास्त्रांत रूपसिद्धीला प्राधान्य द्यावयाचें आहे हें स्पष्ट होत आहे. नाही तर त्याने कर्ता, कर्म अशीं विभक्तींचीं नांवें ठेविलीं असतीं व भूत, वर्तमान, भविष्य अशीं आख्यात प्रत्ययांचीं नांवें ठेविलीं असतीं. या सर्व गोष्टींवरून व्याकरणशास्त्रांत रूपाला प्राधान्य असतें हें सिद्ध होतें. तेव्हा कोणत्याहि शब्दाची व्युत्पत्ति करावयाची असेल तेव्हा ती रूपाकडे दृष्टि ठेवून करावी म्हणजे कांही घोटाळे होणार नाहीत. मराठी व्याकरणकारांनी शब्दाची फोड करतांना अर्थाचा त्यांत उलगडा करण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे बराच घोटाळा झाला आहे. चिपळूणकर, दामले प्रभृति वैयाकरणांना व्याकरणशास्त्रांत रूपालाच प्राधान्य असतें ही गोष्ट मान्य आहे व तिचा विभक्तिप्रकरणांत त्यांनी उल्लेखहि केला आहे.

वर्णविचार

आता पूर्वी सांगितलेल्या एकेका विषयाचें विवेचन करूं. त्यांतील पहिला विषय जो वर्णविचार त्यांत दोन गोष्टींचा विचार कर्तव्य आहे. मराठींत संयुक्त व्यंजन पुढे आलें असतां मागील स्वराचा संस्कृताप्रमाणे आघातयुक्त उच्चार केला जात नाही ही एक गोष्ट व चवर्गाचा मराठी शब्दांत दंततालव्य उच्चार होतो तेव्हा त्याचें स्थान व्याकरणांत तसें मानावें का व मानिलें तर त्यासंबंधाने लिपींत काय व्यवस्था करावी ही दुसरी. यांतील पहिल्या गोष्टीचा विचार करूं. मराठी कुऱ्हाड, वऱ्हाड, बऱ्या, रड्या, उचल्या, नद्या, पेट्या, त्याच्या, माझ्या वगैरे अनेक ठिकाणीं संयुक्त व्यंजनाच्या पूर्वीच्या स्वरावर आघात होत नाही (धक्का बसत नाही). संस्कृतांत अशीं उदाहरणें फार थोडीं आहेत. व त्यांबद्दल छंदःशास्त्रांत 'प्रऱ्हे वा' अशीं कांही सूत्रें आहेत. तात्पर्य, संस्कृतांत संयुक्त व्यंजन पुढे आलें असतां मागील स्वरास आघात प्रायः नियमाने होतो, तर मराठींत बरेच ठिकाणीं तो होत नाही. हें असें कां व्हावें? तेव्हा मराठींत हे उच्चार शैथिल्यदोषामुळे आले असें समजावयाचें कीं काय? हे उच्चार शिष्टादृत असल्यामुळे ते सदोष मानतां येत नाहीत. तर हा मराठी भाषेचा केवळ विशेष आहे असें समजावयाचें कीं त्यास कांही इतिहास आहे व त्यामुळे तो युक्त आहे असें समजावयाचें? शिवाय केवळ परंपरेमुळे हा शुद्ध समजावयाचा का त्याची कांही उपपत्ति करितां येते इत्यादि प्रश्न उपस्थित होतत. तर या सर्व गोष्टींचा विचार करून काय निष्पन्न होतें तें आपण पाहूं.

संयुक्त व्यंजनापूर्वीच्या स्वरास आघात कां होत नाही याचा विचार करावयाचा म्हणजे कालप्रवाहांत हिंदुस्थानांतील भाषेचें परिवर्तन कसें होत चाललें आहे याकडे आपणांस पाहावयास पाहिजे. संस्कृतापासून उद्भवलेल्या प्राकृत भाषेकडे पाहिलें म्हणजे संस्कृतांतील विजातीय संयुक्त वर्णांचे सजातीय संयुक्त वर्ण बनण्याची प्रवृत्ति दिसून येते. जसें : हस्त-हत्त, कर्ण-कण्ण, वर्ण-वण्ण. अशा फरकाने उच्चारास थोडेंसें सौलभ्य येतें हें स्पष्ट आहे. हेच प्राकृत शब्द मराठींत आले म्हणजे त्यांच्यांतील द्वित्ववर्णांपैकी एकाचा लोप होऊन तत्पूर्वस्वरास दीर्घत्व येतें व स्वराचा आघात नष्ट होतो. उ. हत्त-हात, कण्ण-कान, वण्ण-वाण हे प्राकृत भाषेंतील शब्दांपेक्षा सुलभोच्चार्य शब्द बनले आहेत. ह्यावरून एवढेंच सिद्ध होतें की, आघातशून्य उच्चारांकडे या आर्यभाषांचा कल आहे. संस्कृत भाषेंतहि हीच प्रवृत्ति निराळ्या रीतीने दृष्टीस पडते. संस्कृत भाषेच्या वैदर्भी व गौडी अशा दोन पद्धति आहेत. अल्प शब्दांचे समास, कोमल वर्ण व सुगम अर्थ इत्यादि गोष्टी जींत प्रधान आहेत त्या रचनापद्धतीस वैदर्भी पद्धति म्हणतात, व दीर्घ समास, कठोर वर्ण व क्लिष्ट अनुप्रास इत्यादि गोष्टी जींत मुख्य आहेत तीस गौडी रीति म्हणतात. यांतील वैदर्भी रीतीचें उदाहरण —

हे मंदमंद पद सुंदर कुंददंती । चाले जसा मदधुरंधर इंद्रदंती ।
हंसा थरूं जवळि जाय कृशोदरी ते । निष्कंप कंकणकरासि पुढें करीते ॥

(दमयंतीस्वयंवराख्यान) हें होईल.

तो दशकंठ अकुंठ विसां भुजिं तें विषकंठ धनू उचली ।
कष्टत कोष्ठवरी द्विजओष्टहि चावुनि त्या जरिने खचली ॥
चाप उरीं दडपे झडपे मग आननपंक्ति धरे बसली ।
वासुनि दांत मुखांत दहांत पडे मति गाढतमीं खचली ॥ (सीतास्वयंवर)

हा श्लोक गौडीचें उदाहरण होईल. या दोनहि रीति प्रसंगाने युक्त आहेत. पहिली ललित शृंगारांत तर दुसरी वीर, रौद्र वगैरे रसांत उपयुक्त आहे. असें असतां इसवी सनाच्या सहाव्या शतकापासून रचिलेल्या साहित्यग्रंथांकडे पाहिलें तर ते सर्व वैदर्भी रीतीचे पुरस्कर्ते असून गौडीविषयी अनादर बाळगणारे होते असें आढळून येतें. गद्य काय किंवा पद्य काय त्यांतील दीर्घ समास वगैरे प्रकारचें काठिन्य घालवून त्यास मार्दव (कोमलत्व) आणण्याची सर्वांची प्रवृत्ति दिसून येते. कालिदासासारख्या कविसम्राटाचीं काव्यें, नाटकें पाहिलीं तर त्याजकडून समुचित प्रसंगींहि गौडी रीतीचें अवलंबन झालेलें दिसून येत नाही. याला अपवाद भवभूति कवि होय. त्याने प्रसंगानुरोधाने उभय रीतींचा अवलंब करण्याची खटपट केली आहे. प्राकृत भाषा तर कोमलपणाविषयी प्रसिद्ध आहे. ती मनोहर स्त्रीप्रमाणे कोमल आहे, पुरुषाप्रमाणे राठ जी संस्कृत भाषा तशी ती नाही असें एका कवीने प्राकृत भाषेचें वर्णन केल्याचें पूर्वी दाखविलेंच आहे. ही भाषापरिवर्तनाची पद्धति पाहिली म्हणजे मराठींत संस्कृताप्रमाणे दीर्घ समास कां नाहीत, संयुक्त व्यंजनापूर्वीचे स्वराघात लुप्त कां झाले याचा बराच उलगडा होतो. या काळांतील सर्व विद्वान लोकांची व राजांची प्रवृत्ति अशीच की सुलभ उच्चार, सुलभ रचना यांनी युक्त अशा ललित प्रबंधांत रममाण व्हावयाचें. तेव्हा अशी ही मार्दवप्रधान मनोवृत्ति बनल्यामुळे त्याच मनोवृत्तीच्या ओघांत उद्भवलेली जी मराठी भाषा तींतहि तेंच मार्दव रूढ झालें व त्यामुळे ही आघातशून्य उच्चारांची पद्धति निघाली.

आता संयुक्त व्यंजनापूर्वी आघात उत्पन्न कसा होतो व तो नष्ट कसा करतां येतो तें पाहूं. प्रायः दोन व क्वचित् तीन व्यंजनें मिळून संयुक्त व्यंजन बनतें. या संयुक्त व्यंजनांतील पहिलें

अक्षर पूर्वस्वराशीं अथवा पुढील व्यंजनांशीं विशेष लगट करून उच्चारतां येतें. पूर्वस्वराशीं लगट करून तें उच्चारलें म्हणजे तो स्वर व्यंजनान्त होऊन गुरु होतो. व्यंजनान्त ह्रस्व स्वर गुरु होतो याविषयी छंदःशास्त्रकाराची 'दीर्घान्तं संयोगपरं तथा प्लुतं व्यंजनान्तमूष्माणम् । सानुस्वरं च गुरुं क्वचिदवसानेऽपि लघ्वन्तम् ।' अशी कारिका आहे. दृषद्, सरित्, मरुत् इत्यादि ठिकाणच्या अंत्य व्यंजनापूर्वीचे अ, इ, उ हे स्वर आघातयुक्त उच्चारले जातात. येथे त्यांच्यापुढे संयुक्त व्यंजन नाही. याच शब्दांच्या तृतीयेचीं एकवचनें दृषदा, सरिता, मरुता अशीं झालीं म्हणजे पूर्वीचे स्वर व्यंजनान्त नसल्यामुळे त्यांचे आघातयुक्त उच्चार होत नाहीत. हें आपणांस स्पष्ट कळून येत आहे. एवढी गोष्ट ध्यानांत घेतली म्हणजे तुम्ही या शब्दाचे दोन उच्चार कसे होतात तें कळून येईल. वर सांगितल्याप्रमाणे ज्या वेळीं म्ही या संयुक्त व्यंजनांतील पहिलें अक्षर म् हें तु-शीं लगट करून उच्चारलें म्हणजे तें व्यंजनान्त होऊन आघातयुक्त होतें. तुम्-ही अशा रीतीने छेद करून त्याप्रमाणे उच्चार केला म्हणजे आम्ही काय म्हणत आहों तें ध्यानांत येईल. तोच म् ह-शीं लगट करून उच्चारला म्हणजे पूर्व स्वर व्यंजनान्त नसल्याने आघातयुक्त होत नाही. या वेळीं तु-म्ही असा पदछेद करून पूर्व स्वर उच्चारावा म्हणजे आमचें म्हणणें स्पष्ट होईल. तात्पर्य, संयुक्त व्यंजनाच्या उच्चाराच्या अशा दोन प्रकारच्या लकबी असल्यामुळे संस्कृतांत पूर्व स्वरांशीं लगट करून संयुक्त व्यंजनांतील प्रथमचें व्यंजन उच्चारण्याची पहिली पद्धत होती. मराठींत दुसरी पद्धत प्रसार पावली आहे. कारण आघातशून्य उच्चाराकडे हजार बाराशे वर्षांचा समाजाचा कल. तेव्हा संप्रदाय व उपपत्ति ह्या दोन्ही गोष्टी आघातलोपाला अनुकूल असल्यामुळे मराठींत यासंबंधाने विकल्प मानावा असें आम्हांस वाटतें.

आता च, ज, झ या वर्णांचे मराठींत दोन प्रकारें उच्चार होतात. म्हणजे संस्कृत शब्दांचे केवळ तालव्य—चंद्र, छाया, जाया वगैरे शब्दांतील व निवळ मराठी शब्दांचे दंततालव्य—चमचा, झगडा, जावई वगैरे शब्दांतील. हे उच्चार जर दोन प्रकारचे आहेत तर त्याला अनुसरून त्यांच्या त्या दोन्ही स्थानांचा उल्लेख व्याकरणांत केला पाहिजे व लिपि ही उच्चारानुसारिणी असणें अवश्य असल्यामुळे तींतहि यांचीं चिन्हें कल्पिलीं पाहिजेत. उच्चार आहेत आणि लिपिचिन्हें नाहीत असें होईल तर तो लिपीस गौणपणा आहे. तेव्हा हा गौणपणा दूर केला पाहिजे असें विद्वानांचें म्हणणें आहे व तें युक्त आहे. आमचें येथे एवढेंच सुचविणें आहे की, मराठीची देवनागरी लिपि ही आपल्या सौंदर्यामुळे इतर भाषांच्या लिपींचा प्रदेश आक्रमीत आहे व हिंदुस्थानांत सर्वसाधारण भाषा हिंदी व्हावी अशी विद्वानांची इच्छा आहे. त्याप्रमाणेच सर्वसाधारण लिपि देवनागरी व्हावी अशीहि त्यांची इच्छा आहे. तेव्हा ह्या लिपीच्या विस्तृत प्रदेशाची कल्पना घेऊनच तींत फरक करणें युक्त होईल. अर्थात् गुजराथी, बंगाली वगैरे भाषांत याच वर्णांचे उच्चार कसे होतात—संस्कृताप्रमाणे होतात कीं मराठीप्रमाणे होतात—हें पाहून काय फरक करणें तो केला पाहिजे. एकदेशीय करतां उपयोगी नाही.

लिपिविचार

असो. आता लिपीचा प्रसंग आला आहे म्हणून तिच्यासंबधाने थोडा विचार करतों. लिपि ही उच्चारानुसार असावी कीं ऐतिह्य व इतर कांही उपयुक्तता यांमुळे उच्चारापासून थोडीशी दूर म्हणजे उच्चारानुसारी नसली तरी ती स्वीकारावी असे दोन पक्ष येथे आहेत. याचा विचार करतांना लिपि कशाकरता प्रवृत्त झाली हें प्रथम पाहिलें पाहिजे. या गोष्टीचा विचार केला तर आपणांस असें आढळून येईल की, उच्चारलें जाणारें वाक्य हें क्षणध्वंसी असल्यामुळे व मनुष्याची

स्मरणशक्ति ही भाषेने ज्ञात होणाऱ्या सर्व अर्थांचें आपल्यांत आकलन करून ठेवण्यास असमर्थ असल्यामुळे श्रवणेंद्रियाने ज्ञात झालेले प्रबंध त्याच भाषेत चिरकाल राहावेत म्हणून सुबुद्ध लोकांनी लिपि ही प्रवृत्त केली. अर्थात्, उच्चारलेले वाक्प्रबंध चिरायु करणें हें लिपीचें मुख्य प्रयोजन. तीस ऐतिह्य सुचविण्याकरता अथवा कांही व्यावहारिक उपयोगाकरिता विकृत करणें व कांही शिष्टवर्गोपयुक्त असें एकदेशी बनविणें हें युक्त नव्हे. उ. पांच या संख्यावाचक शब्दावर उच्चारांत नसतांना अनुस्वार द्यावयाचा. कां ? तर त्याचा बाप जो संस्कृत पंच शब्द त्यांत तो आहे म्हणून. म्हणजे वैश्वदेव करतांना धाबळी नेसणाऱ्या वडिलांचा कासोटा फिटला होता म्हणून अडीच हाती धोतर नेसणाऱ्या संपन्न पुत्राने तो फेडूनच वैश्वदेव केला पाहिजे, कारण त्यांत इतिहास आहे. या उपपादनशैलीइतकेंच हें उपपादन हास्यास्पद आहे. तसेंच संख्यावाचक पांच शब्दावर अनुस्वार असला म्हणजे हरितरत्नवाचक जो पाच शब्द त्याहून भिन्नत्वाने हा ओळखतां येतो. जणू काय भाषेत अनेकार्थ असलेले सर्व शब्द अशा लिपींतील भिन्न चिन्हांमुळेच ओळखले जातात. बोलण्याच्या व्यवहारांत निरनुनासिक असणाऱ्या पाच या संख्यावाचक शब्दानें रत्नवाचक शब्दाहून संदर्भाने भिन्नार्थ जाणतां येतो तर तसा लिपींत जाणतां येणार नाही का ? तात्पर्य, हे असले मुद्दे पुढे करून निरनुनासिक उच्चारलेल्या शब्दांवर अनुनासिकाचें चिन्ह देण्याचें समर्थन करणें ही केवळ टिंबलोलुपांची लोकांना मोह उत्पन्न करण्याची शक्कल आहे. यापेक्षा तींत विशेष अर्थ नाही. यासंबंधाने आम्हीं पूर्वी साहित्यपत्रिकेंत विस्तृत विवेचन केलें आहे. तें आपण अवश्य पाहावें. त्याचा येथे विस्तार करीत नाही. उच्चारानुसारी लिपि असावी हें निर्बाध तत्त्व स्वीकारिलें म्हणजे जशीं अनुच्चारित अनुनासिकाचीं टिंबें लुप्त होतात त्याचप्रमाणे हरि, भानु वगैरे शब्द दीर्घ लिहावे हेंहि सिद्ध होतें. असें लिहिणें हें प्राचीन पद्धतीस सोडून होतें अथवा अशुद्ध होतें असें मुळीच नाही. याचेंहि विवेचन पूर्वी विस्तृत केलें असल्यामुळे व त्यावर सप्रमाण कोणाचें उत्तर न आल्यामुळे त्याचाहि विस्तार येथे करीत नाहीं. आता कांही विद्वान पूर्वान्ह, आल्हाद, कल्हार, ब्राम्हण वगैरे शब्द उच्चाराला सोडून संस्कृताप्रमाणे लिहिण्याचा उपक्रम करीत आहेत त्याचा थोडासा विचार करूं. लिपि ही उच्चारानुसारी असावी हें तत्त्व स्वीकारल्यावर तद्विरुद्ध लिहिणें युक्त नव्हे. प्राकृत भाषेत हे शब्द मराठींत जसे उच्चारले जातात तसेच उच्चारले जात असल्यामुळे वररुचीने आपल्या प्राकृतप्रकाश ग्रंथांत तृतीय परिच्छेदांतील आठव्या सूत्राने संस्कृतांत ह्न, ह्ल व ह्म अशीं जीं संयुक्त व्यंजनें आहेत त्यांचा प्राकृतांत क्रम पालटावा म्हणजे तीं न्ह, ल्ह व म्ह अशीं उच्चारावीत म्हणून सांगितलें आहे व भामह टीकाकाराने पुव्वण्ह, कल्हारं, आल्हादो व ब्राम्हणो अशीं उदाहरणें दिलीं आहेत. तर अशा पूर्वपरंपरेने व उच्चारानुरोधाने मराठींत ब्राम्हण असें लिहावयाचें सोडून संस्कृताकडे उरफाटी धाव घेऊन ब्राह्मण असें लिहिण्याचा आपण आग्रह कां धरावा हें समजत नाही.

असो. आता आपण लिपीसंबंधाने एका विषयाचा विचार करून विभक्तीकडे वळूं. हा विचार म्हणजे अलीकडे अ ची बाराखडी म्हणून लिपींत जो थोडासा भेद करीत आहेत त्यासंबंधाने होय. आजपर्यंत बाराखडीची अशी कल्पना आहे की, क ख वगैरे व्यंजनांस अ आदि स्वर जोडून त्यांचे पूर्ण उच्चार करावयाचे, व सर्व स्वर जोडून जीं अक्षरें बनतील त्यांस त्या अक्षरांची बाराखडी म्हणावयाचें. विशिष्ट व्यंजनांची बाराखडी म्हणावयाचें कारण तें व्यंजन त्या बाराखडींत सर्वत्र अनुस्यूत असलेलें दिसतें. परंतु या नव्या कल्पिलेल्या अ च्या बाराखडींत कोणाचा कोणाशीं संयोगहि झालेला नसतो, व सर्वत्र अनुस्यूत असा अ चा उच्चा-

रहि नसतो. तेव्हा त्याला बाराखडी म्हणावें कसें हेंच कळत नाही, व कांही विशेष कारण नसतांना जर याला अ ची बाराखडी म्हणावयाचें तर मग ती ई ची कां म्हणूं नये हें समजत नाही. अ पुल्लिंगी आहे व ई स्त्रीलिंगी आहे म्हणून असा तिचा पाणउतारा कोणी करीत असेल तर तो हल्लींच्या समतावादाच्या काळांत टिकणें अशक्य आहे. जशी क ला इ मिळाली म्हणजे कि होते तशी येथे अ ला इ मिळाली असें म्हणतां येत नाही. कारण अ ला इ मिळाली म्हणजे दोन स्वर एकप्रयत्नाने उच्चारतां येत नसल्यामुळे ए च झाला पाहिजे. आता लिपींतील इ, उ वगैरे चिन्हें कमी होतात ही सोय आहे म्हणून आम्हीं अशी कल्पना काढिली आहे असें कोणी म्हणेल, तर तेंहि युक्त नव्हे. कारण या बाराखडीने इ, ई, उ, ऊ व ए, ऐ एवढींच सहा चिन्हें कमी होतील. कारण ऋ, ऌ हे स्वर मराठींत नसल्यामुळे त्यांचा मराठी भाषेंत विशेष प्रचार नाही किंवा ते धरले तरी आणखी दोन चिन्हें कमी होतील. परंतु या बाराखडी-करता अचें चिन्ह सर्वत्र जास्त लिहावें लागेल याची वाट काय ? तेव्हा लिपीच्या दृष्टीने विचार केला तर गौरवच होईल. आता छापखान्यांतील शिशाचीं अक्षरें जुळविणाऱ्यांच्या सोयीकरता ही योजना केली आहे असें म्हणावें तर समाजांत लेखकवर्ग किती व छापखान्यांत अक्षरें जुळवणारा वर्ग किती याचा विचार करावयास नको काय ? समाजांतील एकलक्षांश लोकांकरता लाखो लोकांवर चिन्हविस्तार लादावयाचा याचा अर्थ काय ? शिवाय हा उपक्रम रूढ झाला तर आज मुद्रित व लिखित पुस्तकांत जीं इ इत्यादि स्वरांचीं चिन्हें आहेत तीं लोकांस दुर्बोध होणार नाहींत का ? तात्पर्य अच्या बाराखडीची कल्पना युक्तायुक्त विचाराच्या दृष्टीने पाहिली असतां अत्यंत अप्रयोजक दिसते. असो. आता आपण विभक्तिविचाराकडे वळूं.

विभक्तिविचार

मराठींतील विभक्तीसंबंधाने विचार केला असतां त्यांत बरेच घोटाळे दिसून येतात. कसे ते पाहा : चालू मराठींत प्रथमेला प्रत्ययच नाहीत. द्वितीया व चतुर्थी यांचे प्रत्यय अगदी सारखे. षष्ठीच्या प्रत्ययांस लिंगकार्य होत असल्यामुळे तीं रूपें विशेषणांसारखींच वाटतात. कांही विभक्तिप्रत्यय केवळ कवितेंतच उपयुक्त व कांहीं ठिकाणीं विभक्तीकरता शब्दयोगी अव्ययेंच योजावीं लागतात. अशा या विभक्तिप्रत्ययांसंबंधाने भानगडी असल्यामुळे त्यांच्यांत विचारणीय विषय पुष्कळच आहेत. विभक्ति शब्दरूपावरून ठरवाव्या कीं अर्थावरून ठरवाव्या ? त्या किती मानाव्या ? सात, सहा कीं पांच ? वगैरे प्रश्न उपस्थित करून दादोबा, चिपळूणकरशास्त्री, गोडबोले, गुंजीकर प्रभृति प्राचीन विद्वानांनी व राजवाडे, दामले प्रभृति अर्वाचीन विद्वानांनी या विषयाची बरीच चर्चा केली आहे. ती सर्व लक्षांत घेऊन आपण थोडीशी चर्चा करूं. विभक्तिविचारांत विवाद्य पदार्थ काय आहेत त्याची थोडीशी माहिती देऊन आपण त्यांतील साधकबाधक गोष्टींचा विचार करूं.

संस्कृतांत सात किंवा आठ विभक्ति मानतात. कारण वाक्यांत नामाचीं रूपें इतकींच उपलब्ध होतात. संबोधनाचीं रूपें प्रायः प्रथमेसारखींच असल्यामुळे व वाक्यांत त्यांचा क्रियापदांशीं अथवा नामांशीं कांहीच संबंध दाखवितां येत नसल्यामुळे संबोधन ही कोणी स्वतंत्र विभक्ति मानीत नाहीत. प्राकृतांत चतुर्थीचीं रूपेंच उपलब्ध नसल्यामुळे ती मानीत नाहीत. तिचा संप्रदान अर्थ षष्ठ्यर्थांत समाविष्ट आहे असें समजतात. संस्कृतांत षष्ठी विभक्तींत अनेक अर्थांचा समावेश होत असल्यामुळे चतुर्थीच्या अर्थाचा समावेश तींत होण्यास जड पडत नाही. तेव्हा प्राकृतांत सहाच विभक्ति आहेत. येथे ही गोष्ट नमूद करण्यासारखी आहे की, प्राकृतांत

चतुर्थी विभक्ति नसली तरी क्रमाप्रमाणे पंचम्यादि विभक्तींचीं नांवें न पालटतां संस्कृताप्रमाणे तींच कायम ठेविलीं आहेत. ह्याचें कारण संस्कृत व्याकरणाविषयी प्राकृत व्याकरणकारांच्या ठिकाणीं विशेष आदरभाव हेंच होय. प्राकृतांत चतुर्थीचीं रूपें उपलब्ध नसल्यामुळे ज्याप्रमाणे तीं नामशेष झालीं त्याचप्रमाणे मराठींत द्वितीयेचीं रूपें उपलब्ध नसल्यामुळे ती मानूं नये असें कांही विद्वानांचें म्हणणें आहे. यावर कोणी म्हणेल वाक्यांत कर्त्याच्या खालोखाल कर्माचें अर्थात् द्वितीयेचें महत्त्व असल्यामुळे स, ला, तें वगैरे प्रत्यय द्वितीयेचेच समजावे, व मराठींत प्राकृताप्रमाणे चतुर्थीचा अभाव मानावा तर हें म्हणणें युक्त नव्हे. कारण मराठींतील स व ना हे प्रत्यय संस्कृतांतील स्य व नाम् यांपासून निष्पन्न झाले आहेत असें त्यांच्या स्वरूपावरून प्रतीत होतें व प्राकृतांत चतुर्थीचें काम षष्ठी करीत आहे. असा षष्ठी व चतुर्थी यांचा संबंध आहे. तेव्हा षष्ठीचे प्रत्यय चतुर्थीचे समजणें हें पूर्वेतिहासाला धरून होत आहे. म्हणून मराठींत चतुर्थी मानावी, द्वितीया मानूं नये. शिवाय मराठींत चतुर्थी ही षष्ठीप्रमाणे अनेकार्थसंग्राहक आहे, म्हणून षष्ठीचे प्रत्यय चतुर्थीला समजणें युक्त आहे. मराठींतील षष्ठीप्रत्ययांची कल्पना कांही निराळीच आहे. षष्ठीचा संबंध क्रियापदाकडे नसून नामाकडे असल्यामुळे ती एक प्रकारें विशेषणच होय. तेव्हा नामाचें विशेषण बनविणारा जो संस्कृतांतील 'त्य' प्रत्यय त्याचें अपभ्रष्ट रूप जो चा तो प्रत्यय कल्पून मराठींत षष्ठी सिद्ध केली आहे. अर्थात् स्य वगैरे संस्कृत प्रत्ययांचा या रूपांत कांही संबंध राहिला नाही. तेव्हा ते षष्ठीचे प्रत्यय विविधार्थसंग्राहक जी चतुर्थी तिचे कल्पिले गेले. मला करवतें येथे चतुर्थी कर्त्रर्थी आहे. पंढरीला यात्रा भरते येथे ती अधिकरणार्थी आहे. त्याप्रमाणेच कृष्णाने रामास मारिलें व कृष्णा रामाला रागें भरतो इत्यादि ठिकाणीं कर्मार्थी चतुर्थी समजावी. याप्रमाणे विचार केला असतां मराठींत द्वितीया नाही असें सिद्ध होतें. द्वितीया नष्ट झाली तर तृतीयादि विभक्तिप्रत्ययांना द्वितीयादि विभक्तींचीं नांवें प्राप्त व्हावींत. परंतु प्राकृताप्रमाणे मराठींत हीं संस्कृतांचींच नावें संस्कृताशीं एकवाक्यता ठेवण्याकरिता कायम ठेविलीं. वस्तुतः निर्बाध प्रथमादि विभक्तींचीं नांवें ठेवावयाचीं तर तीं क्रमवाचक संख्याविशेषणात्मक नको होतीं. कारण विभक्तींच्या न्यूनाधिकतेमुळे त्यांत घोटाळा उत्पन्न होतो. या विभक्तींच्या संज्ञा क, र, प, म अशा अर्थशून्य ठेविल्या असल्या तर हा घोटाळा उद्भवला नसता. असो. येथपर्यंत केलेल्या विवेचनाचा निष्कर्ष मराठींत द्वितीया नाही हा निघत आहे.

संयुक्त क्रियापदें

आता संयुक्त क्रियापदाविषयी विचार करूं. रामा काम करीत आहे किंवा असे; रामाने काम केलें आहे किंवा होतें, किंवा असेल; रामाकडून काम झालें नाही किंवा नव्हतें इत्यादि जोडक्रियापदांचीं अनेक वाक्यें मराठींत येतात व त्यांपासून विशिष्ट अर्थबोध होतो. तेव्हा अशा ठिकाणीं 'करीत आहे' एवढें संयुक्त क्रियापद मानावें का 'करीत' हें धातुसाधित विशेषण समजून त्याचा संबंध कर्त्याकडे मानावा असा येथे विचाराचा प्रश्न आहे. अशा जोडक्रियापदाने विशिष्ट काळ व अर्थ दर्शविण्याची पद्धति संस्कृतच्या मानाने मराठींत फारच आहे. इतका विस्तार संस्कृतांत नाही. या जोडक्रियापदांत क्रियावाचक कृदन्त जें असतें तें अर्थाच्या दृष्टीनें मुख्य असतें. परंतु कर्त्याचा अधिकार सहाय क्रियापदावर चालतो. उ. मी काम करीत आहें, आम्ही काम करीत आहों, तूं काम करीत आहेस इ. तेव्हा अशी ही जोडक्रियापदाची पद्धत मराठी भाषेंत विविध प्रकारची असून ती शिष्टाद्दत आहे. तेव्हा वैयाकरणांनी तिची फोड करून

उपपत्ति केली पाहिजे. दादोबा, चिपळूणकर प्रभृति वैयाकरणांनी हीं संयुक्त क्रियापदें मानून त्यांपासून प्रतीत होणाऱ्या अर्थाप्रमाणे विशेष काल व अर्थ मानिले आहेत. विशेषत: दामले यांच्या व्याकरणांत यासंबंधाने विशेष माहिती दिली आहे ती आपण तेथेच पाहावी. कांही अर्वाचीन विद्वानांचें म्हणणें असें आहे की, संस्कृतामध्ये रामः कार्यं कुर्वन्नास्ते, आसीत्, भुक्त्वा व्रजति, अव्राजीत् वगैरे वाक्यें आहेत. त्यांचा अर्थ राम काम करीत आहे किंवा होता, तो जेवून जातो किंवा गेला. तेथे आपण संयुक्त क्रियापद मानति नाही. तर कृदन्त रूपें कर्त्यांचीं विशेषणें समजतों. तीच व्याकरणाची पद्धति मराठींत अंगीकारावी. संयुक्त क्रियापदाची नवीन टूम कशास पाहिजे ! संस्कृतांत व प्राकृतांत जर संयुक्तक्रियापदें नाहीत तर त्यांच्या पावलावर पाऊल ठेवून चालण्याची मराठी भाषेंतील ही शकल कशास पाहिजे ? इत्यादि प्रश्नांत बरेंच तथ्य आहे. व संस्कृतच्या पद्धतीने फोड करावयाची ठरविलें म्हणजे अस्, हो वगैरे सामान्य अर्थाचीं क्रियापदें जोडून विशेष काल व अर्थ यांची प्रतीति करून देण्याकरता जी रचना केली जाते तेथे या पद्धतीने व्याकरण करतां येईल. परंतु मराठींत या संयुक्त क्रियापदांचा विस्तार फार आहे. केवळ अस्, हो या धातूंसारखे सामान्यार्थाचे धातु जोडूनच तीं होतात असें नाही. तर कांही शब्दांबरोबर कांही क्रियापदें आलीं असतां कांही विशिष्ट अर्थ उत्पन्न होतो. तेथे त्या नुसत्या क्रियापदाचा व शब्दाचा अर्थ कांही सांगतां येत नाही. अशा ठिकाणीं त्या अवयवभूत शब्दाचें व्याकरण करणें कठिण जातें. उ. तो आंबे विकत घेतो, त्याने पुस्तक लिहून काढिलें, तूं काम करूं नको, बसावें लागतें अशीं अनेक संयुक्त क्रियापदें या भाषेंत आहेत. असे विशिष्टार्थाचे प्रयोग करणें ही एक या भाषेची विशेष पद्धतीच आहे म्हटलें तरी चालेल. यांतील विकत घेणें, लिहून काढणें, न करणें, बसावें लागणें या क्रियापदांपासून विशिष्ट अर्थाची प्रतीति होते व त्या विशिष्ट अर्थाचा व त्या क्रियापदांतील अवयवभूत पदांच्या अर्थाचा कांही संबंध नसतो. अशा ठिकाणीं संयुक्त क्रियापदें मानणें भाग पडतें व सोयीचें होतें. तसेंच हात दाखविणें, दांत धरणें इ. हींहि संयुक्त क्रियापदें मानणें युक्त दिसतें. येथे लक्षणेने हा अर्थ प्रतीत होतो म्हणावा तर कोणत्या पदाची लक्षणा मानावी व एका पदाची लक्षणा मानिली तर लक्षणेने अर्थ काय घ्यावयाचा व दुसऱ्या पदाचा अर्थ काय मानावयाचा हेंहि सांगतां येत नाही व पदांच्या मूळ अर्थाशीं लक्षित अर्थाचा संबंधहि दाखवितां येत नाही. तेव्हा अशा ठिकाणीं संयुक्त क्रियापद मानूनच विशिष्टार्थाची कल्पना करावी हें युक्त दिसतें. संयुक्त क्रियापद याचा अर्थ इतर पदाशीं संयुक्त होऊन अर्थप्रतीति करून देणारें क्रियापद. संयुक्त क्रियापद म्हणजे दोन क्रियावाचक शब्दांचें बनलेलें क्रियापद असा संकुचित अर्थ नव्हे. अस्, हो वगैरे धातूंच्या संबंधामुळे विशेष काल, अर्थ वगैरेंची प्रतीति जेथे होते तेथे अस्, हो वगैरे क्रियापदें सहाय क्रियापदें होत. तेव्हा त्यांस सहाय क्रियापदें म्हणणें युक्त होय. वर सांगितलेल्या अर्थाप्रमाणे संयुक्त क्रियापदांचा वर्ग वेगळा अशी या ठिकाणीं फोड करणें आम्हांस युक्त दिसतें. सहाय क्रियापदें जेथे असतील तेथे संस्कृताप्रमाणे कृदंत रूपाचें व्याकरण करावें आणि संयुक्त क्रियापदांच्या ठिकाणीं फोड न करतां विशिष्टच क्रियापद मानावें व मग त्या विशिष्ट क्रियापदाचा काळ, पुरुष, वचन वगैरे अर्थ सांगावा. अशी योजना केली म्हणजे त्याने मला हात दाखविला, मिशीवर ताव मारला, डोळे मिटले वगैरे विशिष्ट क्रियापदांचें व्याकरण करणें सुलभ होईल. येथे संस्कृत पद्धतीचा कांही उपयोग होणार नाही. तेव्हा या मीं केलेल्या विवेचनाचा विचार करावा. असो. आता आपण मराठी व्याकरणांतील कांही पारिभाषिक शब्दांकडे वळूं.

पारिभाषिक शब्द

कांही विद्वानांचें म्हणणें असें आहे की, मराठी व्याकरणांतील कांही पारिभाषिक शब्द बदलावयास पाहिजेत. कारण त्यांचा मूळचा अर्थ येथे मुळीच लागू पडत नाही. उदाहरणार्थ, सुबंत व तिङंत हे पारिभाषिक शब्द घ्या. वाक्यांतील नामाच्या रूपाला सुबंत म्हणतात व क्रियापदाच्या रूपाला तिङंत म्हणतात. या संज्ञा संस्कृतांतील आहेत. संस्कृतांत या संज्ञा युक्त आहेत. कारण तेथे सुप् व तिङ् हे प्रत्याहार असून नामापुढे येणारे प्रत्यय सुप् पदाने सांगितले जातात व क्रियापदापुढे येणारे प्रत्यय तिङ् पदाने सांगितले जातात. मराठींत सुप् तिङ् प्रत्याहारच करतां येत नाहीत. तेव्हा ते शब्द मराठींतील विभक्तिप्रत्यय व आख्यातप्रत्यय यांचे वाचक कसे होतील ? अर्थात्, मराठींतील प्रत्ययाला सुप् तिङ् म्हणतां येत नसल्यामुळे तर प्रत्ययान्त रूपाला सुबंत तिङंत म्हणतां येणार नाही. तेव्हा मराठी व्याकरणांत सुबंत तिङंत हा जो व्यवहार होतो तो अशास्त्रीय असल्यामुळे बंद करावा. शंकाकाराची शंका बरोबर आहे. परंतु अन्वर्थक व थोडासा परिचित असा दुसरा पारिभाषिक शब्द त्यांनी सुचविल्याशिवाय हा शब्द सोडतां कसा येईल ? मराठीप्रमाणे प्राकृत व्याकरणांतहि संस्कृताहून भिन्न प्रत्ययच आहेत. परंतु तेथे सुबंत तिङंत हाच व्यवहार दृष्टीस पडतो. या संज्ञा मूळच्या जरी कांही विशिष्ट कारणाने प्रत्ययांच्या असल्या तरी पुढे रूढीने त्या केवळ नाम व आख्यात यांच्या चरम प्रत्ययांच्याच वाचक झाल्या. त्यांचा संस्कृतांतील विशिष्ट अर्थ राहिला नाही. रूढि हें व्यवहाराचें प्रधान साधन आहे. रूढ शब्दांचा अवयवार्थ पाहावयाचा नसतो. 'रमन्ते योगिनो यस्मिन् स रामः' असा दाशरथि रामाचा अर्थ आहे. परंतु आपण त्याजविषयीच्या आदराने आपल्या मुलाचें तेंच नांव ठेवितों. तेथें अवयवार्थाचा कांही संबंध नसतो. तसेंच येथे पाणिनीय व्याकरणाविषयी विशेष आदर असल्यामुळे प्राचीन वैयाकरणांनी त्याच्याच पारिभाषिक संज्ञा आपल्या व्याकरणांत घेऊन त्या रूढ केल्या. तेव्हा आता त्या संज्ञा वापरण्याचा सर्वत्र संप्रदाय पडला आहे. संप्रदाय सोडण्यास विशेष कारण असल्यावांचून समाज तयार नसतो. तेव्हा सुप् तिङ् ह्या सामान्यार्थाने संज्ञा समजून त्यांचा व्यवहार चालला आहे. तो स्वीकारावा हें प्रस्तुत युक्त होय.

व्याकरणशास्त्राची मांडणी

आता आपण व्याकरणाचा उद्देश काय असतो व त्याला अनुसरून व्याकरणशास्त्राची मांडणी करावयाची म्हणजे ती कशी करावी या महत्त्वाच्या प्रश्नाचा थोडासा विचार करूं. वाक्यांतील विविध शब्दरूपांची फोड करून त्याने वाक्यास उपयुक्त असें त्यांचें ज्ञान करून देणें हें व्याकरणशास्त्राचें प्रधान ध्येय आहे. रूपसिद्धीला जेवढ्या अर्थाची अपेक्षा असते तेवढ्याच अर्थाचा उल्लेख करून रूपसिद्धि करावयाची. त्यापेक्षा वाक्यार्थोपयुक्त विशेष अर्थाची वाटाघाट करावयाची नाही. म्हणजे रूपसिद्धीला प्राधान्य देऊन अर्थाचें तदनुषंगिकत्वाने ग्रहण करावयाचें. अर्थाला महत्त्व देऊन विवेचन करणें अवश्य आहे. तथापि त्याकरता व्युत्पत्तिशास्त्र, साहित्यशास्त्र, न्यायशास्त्र, मीमांसाशास्त्र वगैरे शास्त्रें स्वतंत्र आहेत. व्याकरणशास्त्राचा तो मुख्य विषय नाही. मुख्य म्हणण्याचें कारण पाणिनीने कारकप्रक्रिया व लकारार्थप्रक्रिया हे दोन भाग केवळ अर्थविवेचनाकरताच योजिले आहेत. व इतरत्र तो अर्थाची थोडीशी माहिती देतो. परंतु ती त्याच्या रूपसिद्धिविवेचनाच्या मानाने अत्यल्प असते. मुख्यतः धातु व प्रातिपदकें यांपासून विविध रूपें जीं बनतात त्यांचें वर्गीकरण करून सामान्यविशेष नियमांनी लघूपायाने तीं सिद्ध करून दाखवावयाचीं हेंच त्याचें ध्येय आहे. यासंबंधाने एक दोन उदाहरणें घेऊन विवेचन करूं.

संस्कृतांत अव्यय म्हणून जे शब्द आहेत त्यांचें लक्षण करावयाचें झालें तर ज्याला प्रायः लिंगप्रत्यय व विभक्तिप्रत्यय लागत नाहींत तें अव्यय असें तो करील. एवढ्या लक्षणाने वाक्यांतील अव्ययसंज्ञक शब्दांच्या रूपाची फोड बरोबर होत असल्यामुळे तो अव्ययांचे स्थलवाचक, कालवाचक, अनुकरणवाचक वगैरे भेद देणार नाही. कारण तो विषय कोशाचा व व्युत्पत्तीचा आहे म्हणून तो सोडून देईल. या दृष्टीनेच त्याने कारक विभक्तीच्या प्रथमा, द्वितीया इत्यादि निरर्थक संज्ञा ठेविल्या आहेत. कर्ता, कर्म, करण अशा सार्थ ठेविल्या नाहीत. अशा जर संज्ञा ठेविल्या असत्या तर रूपाची फोड करून सिद्धिच करतां आली नसती. यासंबंधाने आपण मराठीचें उदाहरण घेऊं. त्या वाटेने काटे फार आहेत; हातास फोड झाला आहे; डोक्याला जखम झाली; तो रात्रीचा जागतो व दिवसास झोपतो; तो पुण्यास गेला; रात्रीं अंधार पडतो, इत्यादि उदाहरणांत वाटेने, हातास, डोक्याला, रात्रीचा, दिवसास व रात्रीं हीं सर्व अधिकरणें आहेत. तेव्हा अधिकरणार्थी सप्तमी मानली तर या सर्व रूपांचा उलगडा कसा होणार? हीं सर्व रूपें सप्तमीचीं मानतां येतील का? आपणांस तर या सर्व रूपांचा उलगडा करणें आहे. तेव्हा येथे रूपास प्राधान्य देऊन त्यांची फोड करणें अवश्य आहे. अर्थात् या रूपाला अनुसरून प्रत्यय व विविध कार्यें यांची कल्पना करून तीं रूपें सिद्ध केलीं पाहिजेत. त्यांचे अर्थ मीमांसक विविध प्रमाणांनी निश्चित करतील. तो विषय त्यांचा आहे; व्याकरणाचा नव्हे. तसेंच, दुसरें एक उदाहरण देतों. शिवाजी अफ्झुलखानाच्या तंबूंत जातो, त्याच्या पोटांत वाघनखें घालतो व त्यास ठार करतो ही गोष्ट त्याच्या धैर्याची नाही असें कोण म्हणेल? तूं केव्हा आलास? हा आताच येतों आहें. तूं केव्हा जाशील? हा जातोंच. तो अभ्यास कोठे करतो आहे म्हणून पास होईल? जो दान देतो तो स्वर्गाला जातो. तुम्ही जितकें वाढाल तितकें मी खातों. तूं बापास टाकून बोलतोस हें निंद्य आहे. या वाक्यांतील जातो, घालतो, ठार करतो, येतो आहे, जातो, करतो, देतो, जातो, खातो, टाकतोस हीं सर्व रूपें त्यांच्या स्वरूपाकडे पाहिलें तर एक प्रकारचीं आहेत असें दिसेल. तेव्हा रूपसिद्धीला त्या सर्वांस एका वर्गांत घालून त्याविषयी नियम करणें इष्ट आहे. परंतु अर्थाकडे पाहिलें तर कांहीचा भूतकाळ व कांहींचा भविष्यकाळ. तेव्हा अर्थावरून यांची फोड कशी करतां येईल? व्याकरणकार शब्दांचीं रूपें पाहून त्यांस अमुक प्रत्यय लावावा, अमुक विकार करावा असें सांगतात. त्यांचा अमुक विशेष अर्थ आहे असें मुख्यत्वें सांगत नाहीत. यावरून व्याकरणांत शब्दरूपाला प्राधान्य असतें हें आपणांस कळून येईल. तात्पर्य, व्याकरण हें जरी अर्थज्ञानाला साधन असलें तरी त्याचें तें मुख्य उद्देश्य नव्हे. तो विषय मीमांसादिशास्त्रांचा आहे. उदाहरणार्थ आपण छंदःशास्त्र घेऊं. त्याचा विषय म्हणजे अक्षरगणांनी व मात्रागणांनी विविध वृत्तांची मांडणी करून त्या त्या वृत्ताची कशी रचना असते ह्याचा उलगडा करावयाचा. एवढें झालें म्हणजे छंदःशास्त्राचें काम झालें. त्यांत जसें अमक्या रसास अमुक वृत्त योजावें हें सांगणें त्याचें मुख्य ध्येय नव्हे, तो विषय साहित्यशास्त्राचा, तसेंच हें होय. वैद्यशास्त्रांत रसायनें तयार करण्याचे ग्रंथ निराळे व चिकित्सा करून रोगांचें निदान करणारे ग्रंथ निराळे असतात. तसेंच रूपनिष्पत्ति करणारें शास्त्र निराळें व त्याचा उपयोग कसा करावा हें सांगणारें शास्त्र निराळें असें समजावें. यासंबंधाने पुष्कळ लिहिण्यासारखें आहे. तथापि आम्हीं येथपर्यंत जें विवेचन केलें आहे त्यावरून आमचें म्हणणें काय आहे तें आपणांस कळेल म्हणून विस्तार करीत नाहीं. तात्पर्य, शब्दरूपाची सिद्धि करून दाखविणें हें जर व्याकरणाचें ध्येय होय, तर ती लघूपायाने करून दाखविणें हेंच व्याकरणाचें मुख्य उद्देश्य होय. मराठीच्या व्याकरणकारांनी हें व्याकरणाचें ध्येय निश्चलपणें डोळ्यापुढे न ठेविल्यामुळे रूपनिष्पत्ति करतांना त्याविषयी ज्याचा कांही उपयोग नाही असें अर्थ-

विवेचन पुष्कळ केलें आहे. त्यामुळे बराच घोटाळा होऊन विद्यार्थ्यांस त्रास होतो. याकरता नवीन व्याकरणाची सुलभ उभारणी करावयाची असेल तर केवळ रूपाकडे दृष्टि देऊन केल्यास ती फार सोयीची होईल. वाक्यार्थ समजण्याकरता वाक्यार्थमीमांसा वगैरे ग्रंथ करून त्यांत काय उद्देश्य, विधेय वगैरे गोष्टी सांगावयाच्या असतील त्या सांगाव्या. या उद्देश्यविधेयावर जर आमचीं शब्दरूपें अवलंबून नाहीत तर त्यांचा व्याकरणांत विचार करण्याचें कारण नाही.

शब्दांचें वर्गीकरण

या दृष्टीनें जर आपण शब्दांचे वर्ग केले तर प्रथमतः नाम आणि धातु असे दोन वर्ग पडतील. पुढे नामांत विशेषण अव्यय हे पोट भेद होतील व क्रियापदांत नामधातु हा एक पोटभेद होईल. यापेक्षा रूपनिष्पत्तीला विशेष भेद करण्याचें कारण पडणार नाही. संस्कृतांतहि मराठी-सारखे विशेष भेद केले नाहीत. असें झालें म्हणजे रामाचा हें अकारान्त पुंलिंगी राम शब्दाचें षष्ठीचें एकवचन एवढें व्याकरण पुरें होईल. तें विशेषनाम आहे, त्याचा संबंध अमक्याकडे आहे हें सांगावयास नको. शब्दरूपाला अंत लिंग व विभक्ति यापेक्षा विशेष गोष्टींची जरूरी नसते. तसेंच रामा शिकतो. येथे शीक हें त आख्यातांचें तृतीयपुरुषी एकवचन. येथें रूपांच्या दृष्टीने एवढी फोड पुरी आहे. करणरूपी मूळरूपभेदी स्वार्थी वगैरे सांगण्याचें कारण नाही. धातूच्या रूपाला काळ, अर्थ व पुरुष वचन यांपेक्षा इतर गोष्टींची अपेक्षा नसते. मी हें जें सांगत आहें तें सिद्धांतरूप सांगत आहें असें नाही तर रूपावर दृष्टि ठेवून व्याकरणाची उभारणी केली तर ती कशी सोयीची होईल ह्याची नुसती कल्पना दाखवीत आहें. यांत शब्दरूपाच्या घडा-मोडीकरिता कांही विशेष भेद करणें असेल तर ते खुशाल करतां येतील. फक्त व्याकरणाची उभारणी कशी करावी व ती सुलभ कशी होईल याची दिशा दाखविण्याचा हा प्रयत्न आहे हें आपण ध्यानांत ठेवावें.

रचनापद्धति

मराठी भाषेचा उद्भव संस्कृतादि प्राच्य भाषेपासून झाला असून तींत वाक्यरचना वगैरे गोष्टी या पूर्वभाषासंप्रदायास अनुसरूनच आहेत. अर्थात् तिचें व्याकरण प्राचीन व्याकरण-संप्रदायास अनुसरून असणें स्वाभाविक आहे. तेव्हा प्राचीन व्याकरणांतील पारिभाषिक संज्ञा मराठीच्या व्याकरणांत येणें युक्त आहे व त्याप्रमाणे व्याकरणकारांनी घेतल्या आहेत. परंतु क्वचित् कांही कारण नसतांना हे संज्ञाशब्द इंग्रजी व्याकरणानुरोधाने बनविले आहेत. हा धर-सोडीचा प्रकार युक्त नव्हे. उ. संस्कृतांत क्रियापद चालविण्याची पद्धत—गच्छति, गच्छतः, गच्छन्ति; गच्छसि, गच्छथः, गच्छथ; गच्छामि, गच्छावः गच्छामः अशी असून यांस प्रथम पुरुष, मध्यम पुरुष व उत्तम पुरुष अशा संज्ञा आहेत. परंतु मराठी व्याकरणकारांनी कांही कारण नसतांना त्या तृतीय पुरुष, द्वितीय पुरुष, व प्रथम पुरुष अशा ठेविल्या आहेत. हा फेर करण्यांत सोय काय पाहिली? केवळ इंग्रजी भाषेचा विशेष परिचय हेंच कारण असेल तर तें युक्त नव्हे.

परकीय शब्द

आता शेवटीं एका विवादित प्रश्नाचा संक्षेपाने विचार करून हें व्याकरणशास्त्राचें विवे-चन पुरें करतों. प्रस्तुतच्या कांही भाषापंडितांचें असें म्हणणें आहे की, 'मराठी भाषेवर जे पर-कीय म्हणजे आरबी, फारसी वगैरे भाषांतील शब्दांचें आक्रमण झालेलें आहे, तें तदर्थक मराठीं-तील शब्द रूढींत आणून किंवा मराठींत त्या अर्थी शब्द नसतील तर आपली प्राचीन भाषा जी

संस्कृत तिच्यापासून ते बनवून मराठींत योजावे व हें परकीय भाषेचें आक्रमण दूर करावें. हें एक प्रकारें मराठी भाषेस लांछन आहे. त्याचें प्रोन्मार्जन करणें आपलें कर्तव्य आहे. आपल्या भाषेच्या शुद्धतेविषयी आपण काळजी घेतली नाही तर दुसरा कोण घेणार ? तेव्हा शब्दप्रयोग करतांना आपल्या भाषणांत व लेखनांत हे परकीय शब्द येऊं देऊं नयेत इत्यादि. ही विचारसरणी प्रशंसनीय आहे व विशेषतः संस्कृतज्ञाला ती रुचेल यांविषयी शंका नाही. कारण पर्यायाने या योजनेने संस्कृत भाषेचा परिचय वाढून विस्तारहि थोडासा होईल. परंतु व्यावहारिक दृष्टीने पाहिलें असतां जे अन्यभाषीय शब्द वर्णविकार, विभक्तिप्रत्यय, सामान्यरूप वगैरे ते संस्कारांनी मराठीशीं इतके एकजीव झाले आहेत की सामान्य लोकांस काय पण मराठींतील उत्तम वैयाकरणांसहि कोश पाहिल्यावांचून हा शब्द अमक्या भाषेंतील आहे असें सांगतां येणार नाही. असे प्रचारांत आलेले शब्द भाषेंतून निघणें अशक्य आहे. हा निबंध आम्ही लिहीत आहों या वेळीं आमच्याजवळ दऊत आहे व तींत शाई आहे. हे दोन्ही शब्द आमच्या इतक्या परिचयाचे झाले आहेत की, ते आम्हांस परकीय वाटतच नाहीत. तेव्हा ते आमच्या प्रचारांतून निघणार कसे ! तेव्हा ज्या शब्दांवर वर्णविकार, सामान्यरूप विभक्तिप्रत्ययांची जोडणी वगैरे संस्कार होऊन ते मराठीशीं एकरूप झाले आहेत त्या परकीय शब्दांचे ते संस्कार म्हणजे व्रात्यस्तोम संस्कार समजून व्रात्यस्तोमाने जसें परकीयांस आपण आपल्यांत समाविष्ट करून घेण्यास तयार झालां, तसेंच या शब्दांचा समावेष करून घेण्यास तयार होणें अपरिहार्य आहे. तेव्हा कोणत्याहि परकीय भाषेंतला नवीन शब्द विशेष उपयुक्त नसेल तर आपल्या भाषेंत न येऊं देण्याविषयी दक्षता ठेवावी व आलेले शब्द 'पदरीं पडलें पवित्र झालें' या न्यायाने स्वीकारावेत हाच मार्ग आम्हांस व्यवहार्य व उपयुक्त वाटतो. या विषयासंबंधाने पुष्कळच सांगण्यासारखें आहे. परंतु भाषणाचा विस्तार बराच झाल्यामुळे व यासंबंधाने मासिक पुस्तकें, वर्तमानपत्रें यांत विद्वानांची चर्चा सुरू असल्यामुळे हा विषय येथेच पुरा करतों व शेवटीं आजचा समारंभ ज्यांच्या व्याकरणाच्या शताब्दीनिमित्त आहे त्या कै. दादोबा पांडुरंगांविषयी दोन शब्द सांगून हें व्याख्यान पुरें करतों.

दादोबांची संक्षिप्त माहिती

रा. दादोबा यांचें आत्मचरित्र कांही वर्षांपूर्वी विविधज्ञानविस्तारांत आलें होतें. त्यांतील कांही भाग त्या वेळीं मीं वाचला होता. त्यावरून त्यांची अत्यंत निर्मळ मनोवृत्ति, विद्वानांविषयी आदर, बालबोध व्यवहारपद्धति वगैरे गोष्टी समजून आल्या व त्यांच्याविषयी आदरबुद्धि उत्पन्न झाली. पुढे त्यांची व्याकरण ग्रंथाची प्रस्तावना वाचली. तीवरून हीच गोष्ट सिद्ध झाली. त्यांच्यापूर्वी मराठीचीं व्याकरणें गोवाप्रांत, बंगाल वगैरे ठिकाणीं युरोपियन लोकांनी विद्वान ब्राह्मणवर्गाच्या साहाय्याने तयार केलीं होतीं. त्यांचा हेतु आपल्या लोकांना मराठीचें ज्ञान होण्यास साधन असावें हा असल्यामुळे हीं व्याकरणें इंग्रजी भाषेच्या पद्धतीला अनुसरून झालीं. पुढे दादोबांच्या समान कालीं असणारे विद्वदग्रेसर असे पंडित बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर यांनी मराठी व्याकरण लिहिलें. परंतु तें आज उपलब्ध नाही. याच वेळीं गंगाधरशास्त्री फडके यांनी एक व्याकरण लिहिलें तें मुद्रित आहे. हें दादोबांच्या व्याकरणाच्या समान कालीं म्हणजे १८३६ त प्रसिद्ध झालें. पुढे दादोबांचें व्याकरण प्रसिद्ध झालें. हें सर्वांगपरिपूर्ण व सुलभ असल्यामुळे व त्या वेळच्या विद्याधिकाऱ्यांनी यासच प्रोत्साहन दिल्यामुळे शाळाखात्यांत चालू होऊन विशेष पुढे आलें. व्याकरण रचण्यासंबंधाने दादोबांची इच्छा लहानपणापासून होती हें त्यांच्या व्याकरणाच्या प्रस्तावनेवरून स्पष्ट होत आहे. ते बारा

वर्षांचे असतांना मुंबईतील शिक्षामंडळाच्या मराठी शाळेंत शिकावयास जात असत. त्या वेळीं त्या शाळेंत पं. बापूशास्त्री शुक्ल नांवाचे विद्वान गृहस्थ मराठीचे शिक्षक होते. त्यांची शिकवण्याची हातोटी विशेष मनोहर असल्यामुळे दादोबांना मराठी व्याकरणाची गोडी लागली व त्याच वेळे-पासून आपण मराठी व्याकरण करावें अशी भावना त्यांच्या अंतःकरणांत स्थिर झाली. त्या भावनेने ते मराठी व्याकरण विषयांत तन्मय होऊन गेले म्हणून त्यांच्या हातून त्या काळीं सुंदर व्याक-रण झालें. त्यांनी व्याकरण लिहिलें त्या वेळीं त्यांचें वय २२ वर्षांचें होतें हें ध्यानांत ठेवण्या-सारखें आहे. असो. दादोबांचे हे मराठी भाषेवर व तद्द्वारा मराठी बोलणारे व लिहिणारे यांवर मोठे उपकार आहेत. तेव्हा जेव्हा जेव्हा मराठी व्याकरणासंबंधाने प्रश्न उद्भवेल तेव्हा तेव्हा आपण त्यांच्याविषयी आदर व्यक्त केला पाहिजे व हें करणें आपलें कर्तव्य आहे. तसेंच या वेळीं रा. प्रियोळकर यांनी मराठी व्याकरणकार व प्राचीन व्याकरणें यांसंबंधी उपयुक्त माहिती पुस्तक-रूपाने व 'लोकशिक्षण' मासिकांतून प्रसिद्ध केली या त्यांच्या स्तुत्य प्रयत्नांसंबंधाने संतोष होत आहे असें सांगून व आपण मला अध्यक्षपदाचा मान देऊन मजकडून चार शब्द वदविले व शांतपणें श्रवण केले याबद्दल आपले आभार मानून मी आपलें भाषण पुरें करतों.
